

# VEZÉRFONAL

VAGYIS

## RÉSZLETES ÚTMUTATÁS

A NEMZETGAZDASÁGTANNAK:  
ÉS A SZOCIÁLIS ISMERETEKNEK  
OKTATÁSÁHOZ

A TANÍTÓKAT ÉS TANÍTÓNŐKET KÉPZŐ  
INTÉZETEKBE.

NAGYMÉLTÓSÁGÚ GRÓF ZICHY JÁNOS V. B. T. T., VALLÁS- ÉS KÖZ-  
OKTATÁSÜGYI MAGYAR KIRÁLYI MINISZTER ÚR MEGBÍZÁSÁBÓL

ÍRTA

DR. GAAL JENŐ

FŐRENDHÁZI TAG, A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA RENDES TAGJA,  
A NEMZETGAZDASÁGTANNAK NYILVÁNOS RENDES TANÁRA A KIRÁLYI  
JÓZSEF-EGYETEMENEMEN.



BUDAPEST,  
MAGYAR KIRÁLYI TUDOMÁNYEGYETEMI NYOMDA,  
1911.

## I. RÉSZ.

### A nemzetgazdaság aaptanai.

#### Bevezetés.

Korunkban a társadalmi élet összes jelenségei megszámlálhatatlan kombinációban jelentkezők, a belőlük keletkezett tömegekben egyedül azok törvényszerűségeinek alapos ismerete nyújthat eligazodást. Ezek szem előtt tévesztése, vagy helytelen, egyoldalú, esetleg célzatosan elferdített magyarázata az egyénre és a különböző közösségekre: a családra, osztályra, felekezetre és a nemzetre nézve is megmérhetetlen bajok kútforrása lehet. Ezek az ismeretek ma már nemcsak a műveltebb osztályokra, hanem minden társadalmi rétegre nézve is életérdekű fontossággal bírnak. Nélkülök a különféle viszonyokat, melyek közt él és munkálkodni hivatva van, senki sem értheti meg. Nem teljesítheti kötelességeit önmaga és a köz iránt. Nem tájékozódhat az általa követendő irány tekintetében. Nem tudhatja meg, hogy mit követelhet a társadalomtól és mit kell nyújtania annak.

Az önismeret nemcsak saját testi szervezetünk és képességeink, hanem környezetünk helyes felfogását is feltételezi. Enélkül a netalán folyton javuló helyzetekbe jutó tömegek is a megokolatlan elégedetlenség folytonos gyötrelmei által nyugtalanítottván, elmulasztják azokat a teendőket, melyek komoly teljesítése esetén ők is boldogulhatnának és mások boldogulását is előmozdítanák.

A társadalmi életben gyakran ismétlődő különböző jelenségek léteznek, melyek szabályszerűségeinek megállapítása a szociális törvények szabatosítására vezetett. Ezek első ízben való kellő felfogásához már fejlettebb szellemi képességek és hosszas vizsgálódások szükségesek ugyan, de ha egyszer helyesen konstatáltak, azok megismertetése másokkal, olyanokkal is, akik

kevesebb tanultsággal bírnak, megközelítőleg oly módon lehetséges, mint ahogy a természeti törvényekre vonatkozó emberi ismereteket népszerűsíthetjük. Így is nagy hasznát vehetik azoknak a tömegek, mert hozzájuk könnyebben alkalmazkodhatnak és tanulságaikat mint pozitív parancsokat követhetik.

Mielőtt a bonctant és az élettant megalkották volna az emberek, testük életműködésének alaptényezői és azok egymásra való kölcsönhatása azelőtt is létezett. De miután ezt nem figyelték és szívlelték meg helyesen, sokkal észszerűtlenebbül éltek, mint később, midőn a közegészségügy — a higiéné — azok tekintetbe vételével szilárdabb alapokra került.

De nem elég a természet nagy igazságait sem egyes beavatottaknak szemök előtt tartaniok. Ha ez a tömegek által nem történik, akkor a közegészségügy ápolása aránylag szintén csekély sikerű leend. Kényszerintézkedésekkel sem sokra mehetni. Erre fényes bizonyítékul szolgálhat az a tény, hogy a különböző európai hadseregekben: a franciában, a svédben a népbetegségek, pl. a szifilisz elleni védekezés céljából alkalmazott mindenféle tiltó rendszabályok hatálytalanok maradtak, mert azokat a szenvedély által elvakított fiatal emberek egy vagy más módon kijátszották. Ellenben midőn azokat e nagy és ádáz betegség csapásának borzalmas lényegéről és irtóztató következményeiről felvilágosították s amazokat eltörölték, az eredmény hasonlíthatatlanul kedvezőbbé alakult.

Így vagyunk a társadalmi élet jelenségei természetének megismerésével is. Az azok tanulságainak követésére irányuló törvényekkel és kormányrendeletekkel nem érhetni célt, csak akkor, ha lényegüket a kormányzottak jól átértik, ezért van azok terjesztésének oly roppant nagy súlya és jelentősége.

Igen nagy feladatai vannak ez irányban a népoktatásnak és a nemes rendeltetését megvalósító néptanítóknak. Okét azonban, mint általában, a társadalmi ismeretek terjesztésében álló hivatásukra is alaposan, célszerűen és lelkiismeretesen kell előkészíteni. De ha nehéz az elemieket meghaladó szintájú sok más ismeretnek megértetése az egyszerű nép fiaival, különös nehézségekkel kapcsolatos a társadalom szerves voltára, e szervezet sokféle alkotó részeinek, ezek egybeműködésének egészére és részleteire vonatkozó ismeretek hasznos közlése velök.

A nehézségek itt főleg onnan származnak, mivel önmagunkat és — ami tőlünk elválaszthatatlan — társas állapotainkat kellőleg átérteni a leghaladottabb osztályoknak sem egyszerű dolog, mert az ember tárgyilagosan magát csak akkor tudja felfogni, ha önmagát mintegy kivetíteni képes. A társadalmi tudományok ezért haladás tekintetében hátrább is vannak a körülötünk levő, de rajtunk kívül álló nagy természettel foglalkozó tudományokkal szemben. Csak mióta ezek módszerét nem szolgai utánzással, de megfelelő módosításokkal alkalmazták amazokra is, azóta mutatkozik a társadalmi tudományok terén szintén olyan fejlődés, melynek eredménye — minden ok megvan erre a reményre — állandó közkincsét fogja képezni az emberiségnek időtlen időkig. De a társadalmi tudományok lassúbb haladásának az emberi önismerettől elválaszthatatlan nehézségek csak egyik okát képezik. A másik főok az, hogy a társadalmi jelenségek nem oly egyszerűek és határozottak, mint a természetiek. Ennélfogva sokkal könnyebb ezeket nemcsak félreérteni, hanem félremagyarázni is. A félreértés és céltudatos félremagyarázás alkotják ez ismeretek hasznos terjesztésének legnagyobb akadályait, sőt veszélyeit. A természeti jelenségek helytelen felfogása azok tanulságainak alkalmazásánál csakhamar kiderül. Ellenben a társadalmi jelenségeknél elkövetett tévedés és tévesztés nem kevésbé káros hatása sokkal később mutatkozik, és azok igen bonyolult volta folytán a be nem avatottak előtt sokáig leplezhető is. Ebből azután a közvéleménynek könnyen mélyrehatóbb meghasonlása következhet be, melynek eltüntetése már csak sokkal keményebb munkával sikerülhet, mint előidézése. Ezek a tapasztalatok teszik indokolttá azt, hogy a társadalom életének minden terén mutatkozó szerves megnyilatkozások tudományának tanításánál igen lelkiismeretesnek kell örködni, nehogy tudományos, azaz a kétségtelen tények alapján álló igazságok helyett egységes jólelkű ábrándozók képzelgésői, vagy mások nem mindig helyes célzatossággal összetákolt, úgynevezett tudományos rendszereinek alaposan megokolhatatlan tévtanításai képezzék a széleskörű és általános hatásra számított oktatás tárgyait.

Valamint a természetre vonatkozó ismereteink egyedül akkor terjesztendők el a nép széles rétegeiben, — ahol azután sokáig megmaradnak — ha azokat a ma sokkal kevésbé hiszé-

kény tudományos kritika már általán elfogadta: úgy a társadalom-tudományi ismeretekkel sem szabad e részben könnyelműben eljárni. Ez okból a jelen munkálatban különös nyomatékkal kell az alapfogalmaknál előfordulni szokott tévedésekre figyelmeztetnem.

## 1. Az ember társas természete.

Az összes társadalmi tudományokban a kiindulási pontot annak megállapítása képezi, amit Kölcsey Ferenc Paraenesisában oly szép egyszerűséggel és találóan fejez ki, mondván, hogy „a társaságban született ember nem a magáé”. Az ember azzá, amivé lett, társaságban fejlődött. Mikor világra jön, a teremtmények legtehetetlenebbje lévén, körülötte lévő embertársai: a szülők, rokonok, jóakaró más egyesek és a kisebb-nagyobb közösségek támogatása és ápolása nélkül csakhamar el kellene pusztulnia. Összes képességeink és gyengeségeink társas életre utalnak bennünket. Alig is van az Alkotónak teremtménye, mely az embernél inkább társas természetű lenne. Hiszen a társadalmakat képező állatok közösségei csak nagyon szűk határok közt mozgó társas étellel bírnak s egy bizonyos fokon túl nem fejlődnek és nem öregednek. Ezek a közösségek mindig az egyszerű csoportok állapotában maradnak, s ha szervezettel bírnak is, azért nem lépnek egymással szélesebb körű kapcsolatokba. Annál kevésbé lehetséges az, hogy az egész földtekén elszórva levő ilyen állatközösségeknél az összetartozás érzete mindinkább kifejezésre jusson és érvényesüljön, mint nemünkénél.

Az ember értelme és érzelmessége, az emberiség, a humanizmus az ő társas természete folytán alakult ki, de azok viszont társiaságát, szociabilitását szakadatlanul fejlesztik s annak következményeit mind érthetőbbé és mindig általánosabban felfoghatókká teszik, és pedig annyira, hogy azokból rendszeres tudományt alkothatott magának.

Az emberrel foglalkozó ismeretkörök azért csak akkor épülhetnek föl szilárd alapon, ha ezzel a megmásíthatatlan nagy természeti törvénnyel összhangzásban vannak.

## 2. Az egyén és társadalom.

Világos azonban, hogy ennek a messze kiható természeti valóságnak megvannak a maga logikai folyamányai. De ezeket

már csak széleskörű tapasztalatgyűjtés és eredményeinek tárgyilagossá, higgadt s gondos mérlegelése mellett lehet megállapítani.

E folyományok szabatosítása mindazáltal nem lehet oly általános érvényű, mint maga az a nagy tény, melyhez kapcsolódnak. Az kétségtelen, hogy miként magát Aristoteles kifejezte: „az ember politikai (társadalmi) lény”. De az már nem oly kétségtelen és feltétlen valami, hogy az egyes ember és a körülötte lévő nagy társadalmi közösségek, különösen az egyén és nemzet minő viszonyban vannak természet szerint egymással. Nemcsak a különböző korok, hanem a műveltségi fokok szerint is különbségeket mutat fel ez a viszony. A régi patriarchális, a theokratikus és klasszikus társadalmakban az *egész* csaknem zsarnoki fensőbbiségét gyakorol a részét képező egyes ember felett. Sőt vannak egész osztályok, melyeknek tagjai még művelt államokban sem vétetnek emberszámba. De ha a kasztoktól és attól eltekinünk is, hogy a kereszténység szelleme a rabszolgaságot lassanként megszüntette, még a személy szerint szabad jobbagység is gazdaságilag úgy le volt nyűgözve, hogy emiatt viszonya az egész társadalomhoz más volt, mint a többi osztályoké és amivé lett az is felszabadíttatása után. Ezt és az ehhez hasonló elnyomást, sőt a művelt és jómódú harmadik rendnek háttérbe szoríttatását is, az emberi méltóság mind hatalmasabbá vált közérzete nem tűrte, és az egyént nem engedte mások által egyszerűen eszközként felhasználtatni.

Azonban az emberi haladás rendes menetének megfelelően az egyén jogainak hangsúlyozásával és érvényesítésével már gyakran túllőnek a célon, s tudományosan is igazolni akarják azt, hogy az egyén minden: annak jóléte a cél, és az összes közösségek, a szintén evolúció útján, természetes módon keletkezett mai család, a nemzeti alapon kialakult társadalom és ennek legnagyobb szervezete, a legújabbkori állam is, csak arra való eszközök, hogy velők az egyén a maga érdekeit, a saját jólétét és boldogulását előmozdítsa. Ez a felfogás már egyoldalúságot tüntet fel, mert az ember természetének azzal a követelményével jut ellentétbe, hogy csak mint társas lény fejlődhet. A helyes közélet az e részben az a felfogás jelzi, hogy az egyén és a társadalom kölcsönösen feltételezik egymást, tehát egyik sem lehet csupán eszköze a másiknak. Az egyik ugyanis nem állhat

meg és nem haladhat a másik nélkül. A társadalom színvonala és benső gazdagsága csak akkor emelkedhet, ha egyénei mindig értékesebbekké válnak. De az egyén viszont csak a többi nemzetek versenye folytán haladni kénytelen társadalomban élhet meg és gyarapodhat. A kettő tehát teljesen egyenlő fontossággal bír, és az egyiknek a másik fölé helyezése ilyenformán téves felfogáson alapszik.

Mindazáltal ez a viszony, a konkrét körülmények szerint, mindenütt sajátos ingadozásnak van kitéve. Az államnak bizonyos esetekben joga van követelni polgárainak még életét is, ami pedig fejlődésök alapfeltétele, de viszont a jól szervezett és rendeltetésének eleget tevő állam meg köteles esetleg nem is számos polgárainak élete és jóléte érdekében a legnagyobb áldozatokat békében és háborúban egyaránt meghozni.

### **3. A társas élet fejlődésének főbb korszakai.**

Fennebb már jeleztem, hogy az egyéni és társadalmi kívánalmak közt ez az összhang és egyensúly nem mindig volt meg.

A múlt a társadalom zsarnokoskodásának az egyén felett igen hosszú láncolatát tünteti fel. E részben itt nem kell mást tenni, hogy a fejlődésnek a valósághoz hű képét nyújtsuk, mint a multak reánk sok korszakból igen színgazdagon maradt rettenetes képeit felidézni. Különösen kiemelendők e részben azok a művelődés-, de egyúttal gazdaságtörténeti fázisok, melyeken az ó-, közép- és újkor népei megélhetésük biztosítása tekintetében keresztülmentek. Ez irányban a magyar nyelven megjelent terjedelmesebb nemzetgazdasági kézikönyvek is már igen beható felvilágosítást nyújtanak. A legkezdetlegesebb társas viszonyok közt élő mai vad és félművelt népek szintén éles fényt vetnek azokra a történeti adatokra, melyek a kő-, bronz- és vaskorszak néptörzseinek életközösségeit jellemzik. Párhuzamosan haladt azok küzdelme a fizikai létért és a magasabb társadalmi formákért, melyek azután megint a gazdasági eljárások javítását vonták maguk után. A vadász- és halásznépeknek nemcsak termelése és fogyasztása, hanem családi élete, a törzsek tagjainak viszonya azok egyeteméhez és a törzsfőnökökhöz nagyon jellegzetes. Ugyanez mondható a pásztor, az úgynevezett nomád, a

földművelő s a már ipart űző, valamint a fejlettebb nagyipart és kereskedelmet folytató nemzetekről is.

Mindezek a művelődési és gazdasági korszakok határvonalai persze elmosódva jelentkeznek, mivel a korszakok lassanként, csaknem észrevétlenül mennek át egymásba. Sokszor a következő korszakot jellemző ismérvek már nagyon korán, de csak szórványosan mutatkoznak. Nem is minden nép vagy nemzet ment át az összes korszakokon egyenlő gyorsasággal. Néhol egyes korszakok, például a nomád állapot a halásznépeknél, ki is esnek a sorozatból. De a szabályszerű fejlődés egészben véve mégis az említett fokozatot tünteti fel.

Igen alkalmas ez a gazdasági fejlődési fokozat arra, hogy felemlítésükkel egyidőben a népelet szellemi és erkölcsi oldalaira, a társadalmi, a kormányzati és közigazgatási szervek, a honvédelem, a nyelv, vallás és irodalom kibontakozására is utaljunk. De annak szemléltető módon való kidomborítására alkalmas is.

#### **4. A gazdálkodás a társadalmi élet egyik főmegnyilatkozása.**

A társadalmi élet nagy törvényei először csakugyan a gazdasági élet terén állapították meg nagyobb alapossággal és a valóságot visszatükröző hűséggel. Amint a társadalom nőtt, úgy keletkeztek azok a kölcsönhatások is, melyek az egyes családok gazdaságait összefűzték. Így történt, hogy a társadalom szerves minősége leghamarabb a közgazdaság terén ötlött a gondolkozó megfigyelők szemébe. A részek itt kölcsönösen függenek egymástól és ez összefüggés oly életműködést teremt, melyet, mint az emberi testét, nem egy akarat igazgat mechanikus módon, ahogyan ez a magángazdálkodás körében észlelhető. A nemzet egész gazdasága is ilyen, az egyének és társulataik egyes gazdaságaiból mint sejtekből alakul. Minden sejtnak külön élete van itt is, miként a testünket alkotó sejteknek. De ez az élet egészen más jellegű, mint a belőlük alakult egészé.

A nemzetgazdaság alapsejtjeit képező magángazdaságokban egy akarat intézkedik, t. i. a gazdáé. Az igazgatója gazdálkodásának folytatása közben a maga gazdaságát. Ennek is vannak szabályai, melyek a nyeresztermelési ágak, a mezőgazdaság,



erdészet, bányászat, az ipar, a kereskedelem és a forgalom technológiában jelentkeznek összefoglalva. A különböző technológiák a természet törvényeinek, a fizikaiak- és kémiaiaknak szem előtt tartásával bizonyos elérendő magángazdasági célok szempontjából hosszas tapasztalatok alapján állapíthatnak meg és használtatnak fel. De itt a részek nem feltétlenül hatnak egymásra kölcsönösen és nem függenek egymástól teljesen. Ennélfogva minden magángazdaság összes szabályszerűségeivel együtt mechanikus jellegű, melyet azonkívül álló értelem mozgat, mint a gépet a hajtóerő, amit igazgatásnak nevezünk. A magángazdaságok kölcsönhatása folytán keletkezett és fejlődött nemzetgazdaságot ellenben semmiféle rajta kívülálló ilyen erőforrásból keletkezett lökés vagy nyomás nem hozza mozgásba. Az épügy benső, alig felfogható, erejénél fogva él, mozog, halad vagy hanyatlik, mint minden élő szervezet. Abban egyes orgánusok csirái nagyra nőnek és tökélyesbülnek, mint az élő lényekben. Annak részei kölcsönös függésbe jönnek egymástól, vagyis jelenségeik általában okozatokat, de egyszersmind más jelenségeknek okait is képezik. Az egyes szervek munkája azután mindjobban elkülönül, ami azt folyton tökéletesebbé, de egyúttal az egész szervezet ilyen önműködését egyre bonyolultabbá, vagy legalább mindig kombináltabbá teszi.

Ennek az önműködésnek ezt a szerves jellegét nem szabad soha sem szem elől téveszteni és nem szabad soha erőszakot követni el rajta. Ami azonban természetesen nem zárja ki, hogy legsajátabb lényegének megfelelően, ne kíméltessék, ne ápoltassék, ne erősítsessék és gyógyító célzattal ne gondoztassák, ha kell. De mindennek csak úgy szabad történnie, hogy magának a nemzetgazdasági szervezetnek alaperőire hassunk fokozólag, ha gyenge, mérséklőleg, ha egyoldalúan, tehát károsan túlerős valamely irányban. Ezt a szervezetet nem alkotta meg senki; nem parancsszóra vagy egyesek bölcsesége folytán, hanem önmagától keletkezett, fejlődött ki. Azt parancsszóra tehát nem is lehet megváltoztatni, csak alaperőinek hatályosbítása vagy általában természetszerű befolyás gyakorlás által lehet módosítólag hatni életműködésének fejlődésére.

Nagy tévedésben vannak ennél fogva mindazok, akárhányan legyenek és akármily hangosan beszéljenek s követelődzzenek is,

mint a szocialisták, akik a nemzetgazdaság organikus alapjelleget követelményeit a maguk közgazdasági és társadalompolitikai, néha jóakarátú, de ábrándos vagy irányzatos törekvéseik közben tekinteten kívül hagyják.

Elemi hibában szenved ezek szerint minden oly rendszer, mely a közgazdasági életet mechanikus módon kívánja szabályozni, vagy annak szerves életműködésébe (a válságok eseteit kivéve, midőn, mint az élő testeknél is, az operatív beavatkozás megokolható) erőszakkal vagy erőltetéssel mélyebben vél hasznosan belenyúlhatni. Az ilyen visszás eljárásnak mesterkélt megokolása minden inkább lehet, mint tudomány, amely mindig a valóság felderítését célozza s nem vágyak-, óhajokkal és eszményekkel, hanem tényekkel és azok logikai következményeivel dolgozik. Csak azért önálló társadalmi tudomány a nemzetgazdaságtan is, mivel pozitív igazságokon alapszik. De rögtön megszűnik az lenni, ha a természeti törvények jellegével bíró, nagy társadalmi és különösen gazdasági törvényszerűségek talaját elhagyja. Hangsúlyozom a társadalmi szót is, mivel, habár a nemzetgazdasági élet a nemzet társas életének egyik legfőbb nyilvánulása, mellette hasonló fontosságú más társadalmi életműködések is mennek végbe. Ezek a gazdaságra befolyást gyakorolnak; de viszont ennek befolyása alatt is állanak.

A gazdasági törekvések, a megélhetéssel való törődés az embert és annak mindenféle közösségeit a legnagyobb mértékben fejleszti, alakítja. Gondolkodását, hangulatát, haladási vagy maradási vágyát befolyásolja.

Azért vannak is, akik azt hirdetik, hogy az ember haladása csakis a megélhetésért folytatott osztályküzdelem eredménye. Ez a felfogás azonban az ember összetett valójának félreisméréséről tanúskodik. Világos, hogy bennünket nemcsak az anyagi jólét boldogít, hanem egyéb vágyaink is vannak, melyeknek teljesülését igen sokszor az anyagi sikerek fölé helyezük. Es ez megint társas természetünkből folyik. A legtöbb jóérzésű ember hozzátartozóit minden ellenszolgáltatás reménye nélkül is támogatja, sőt ha kell, el is tartja. A hírnévért sokat lemondanak a más pályákon, vagy a saját munkakörükben is, más célokra törve, kínálózó jólétről. A hazáért, sőt annak becsületéért a

lelkes hazafiak szívesen feláldozzák életüket is. Szóval, az emberben az önzésen kívül van közszellem, altruizmus is, mely számtalan módon és alakban nyilatkozhat meg. De hogy legalább oly hatalmas, mint az önzés, az bizonyos.

Az embert tehát nem szabad csak mint gazdasági alanyt venni, hanem úgy kell tekinteni, amint van, azaz valójának minden alkotó részeivel együtt. Ezért bír a nemzetgazdasági ismeretek tanításánál is nagy horderővel az, hogy a társadalmi élet másnemű jelenségeinek gazdasági hatására is figyelmeztessen a gazdaságiakét kiemelő előadó vagy író.

Csakhogy ezek a másnemű jelenségek nagyon sok irányból származnak és igen különfélék. Ahány vonatkozása van a társadalmi életnek, a szociális jelenségek annyifélék és részben annyi külön természetűek. Így például már csak a jog társadalmi jelenségei magukban is egy egész külön világot képezik a szociális ismereteknek. A nép szellemi és erkölcsi műveltségének követelményei megint külön szociális jelenségekkel kapcsolatosak.

Mindezeket a mozzanatokot a szociológia neve alatt külön, széleskörű, egységes nagy tudományba akarják összefoglalni. De ennek rendkívüli nehézségei vannak. A könnyebben megérthető és konkrétebb jellegű szociális jelenségek önálló tudományba való összefoglalása nem lenne más, mint a már is létező társadalmi tudományok nehezen áttekinthető egymásra halmozása. Ha pedig egyedül a valamennyivel közös mozzanatok foglaltatnának egy külön tudományos rendszerbe, akkor ebből oly elvont ismeretkört kapnánk, melynek elemei egyes bölceleti tudományokban már jórészt kidolgozva megvannak és csak egységesebb összeállításuk következhet be belyesen. De így meg oly elvont tudomány keletkezik, melyet önállóan kidomborítani csak nagyon magas filozófiai színvonalon lehet, minélfogva annak népszerűbb és széles körökben való előadása igen nehéz és ennek hasznosága is nagyon kétséges lenne.

Leghelyesebb ezeknél fogva a szociális ismereteket, amennyiben valamely társadalmi tudománynak, a jelen esetben például a nemzetgazdaságtannak keretein túlterjednek, ennek tanításaival párhuzamosan, de mindig utalással külön eredetükre, kezelni. Nem mellékesen kell azokra kitérni, hanem minden nemzet-

gazdasági fogalom vagy törvény tárgyalásánál mindig kellő mértékben figyelembe veendő. Erre később még többször tüzetesebben is hivatkozom. Most pedig áttérek főfeladatomra.

## 5. A gazdálkodás alakjai.

A kezdetleges művelődési fokon levő emberek is gazdálkodnak. Ők is kénytelenek megélhetésükért egy vagy más alakban fáradni. Ha ezt célszerűen akarják tenni, gondolkozni, a felmerülő nehézségeket a várható sikerekkel képzeletükben összemérni, vagyis számítaniok kell. Az előre való számítással kapcsolatos törődés a megélhetéssel egy szóval: gazdálkodás. A gazdaság a gazdálkodás helye és egész köre a főszereléssel együtt. Az ennek lényegét képező gazdasági elemek tehát: a gazdálkodó alany, az ember a maga testi, szellemi és erkölcsi világával, továbbá a tárgyak, melyekkel számítani kell és végre a számítás benső jellegét képviselő gazdasági terv.

Miután a gazdaság ez a három eleme külön-külön is nagyon sokféle lehet, azok is folyton fejlődnek és hatályosabbakká válnak; továbbá mivel az említett elemek kombinációja is csaknem végtelen, egészen világos, hogy a gazdaságnak számtalan alakja van. De minthogy az emberben haladása szempontjából két egyaránt fontos ösztön létezik: a versenyzés, t. i. a kitűnés vágya és az utánzás, ennek folytán a gazdálkodás egyesek előljárása, úttörése mellett sokszor előnyösebbé és tetszetősebbé válik, amit azután igen sokan mint példát követnek.

Minden józan ember a legtöbb előnyt a legkevesebb áldozattal akarja megszerezni. Ha ennek kitalálásában egyesek vagy egyes csoportok ügyesebbek, a többiek nem akarnak mögöttük elmaradni. Így azután a gazdálkodásnak tipikus módozatai s alakjai keletkeznek, melyek lassanként mindjobban kidomborodnak.

Eképp egész gazdasági korszakok jönnek létre, melyek az ismérvek túlnyomósága szerint képződnek. A cseregazdaságból a pénz általánosabb használata nyomán a pénzgazdaság, ebből meg a hiteleszközöknek a fizetéseknel való szélesebbkörű és szabályszerű alkalmazása esetén a hitelgazdaság bonyolódik ki.

Azután más tipikus alakjai is létrejönnek a gazdaságnak, melyeket tüzetesen fejtegetni és megismertetni nem ennek a

munkálatnak rendeltetése. Ekként különülnek el a gazdálkodásnak egyes nagy főterei is: a nyerstermelés, az ipar és kereskedelem; a bel- és külterjes gazdálkodás, melyeket most előzetesen elég csak megemlítenem.

## 6. Az emberi és állati szükségek különbsége.

Az embernek az a hiányérzete, mely által hajtva vágyait lecsillapítani igyekszik, a szükség. Kínzó érzet lehet ez, néha azonban csak a szeszély jellegével bír. Főismérve az expanzívitás, a minden irányban való terjedékenység. Sokan, a felületes szemlélők, az ember szükségének teljesen soha ki nem elégíthető voltát fajunk átkának tekintik; holott az a maga egészében az emberiségnek legnagyobb áldása, melyet teremtőjétől kaphatott. Ennek köszönheti eddigi fejlettségét és további fejlődésre való képességét, melyen maga, esetleg határozott irányokban is, nagy sikerrel munkálhat. Az egyetlen teremtmény az ember a nagy természet ölen, mely ezzel a tulajdonsággal bír.

A szükség lényegének kellő boncolása és megvilágítása nélkül az embert és múltját nem érthetjük meg. Nemcsak bonces élettanát, hanem pszichológiáját szintén ismernünk kell, hogy szükségének mivoltát felfoghassuk. Gyönyörű tere kínálkozik itt a nemzetgazdaságot tanítónak arra, hogy az emberi szükségét az adott mértékű és mennyiségű állati szükségekkel összehasonlítván, gyakorlatilag bevezethesse hallgatóit vagy olvasóit a saját természete által hirdetett életbölcsélet alaprajzába.

Általában ezt a tudományt a kezdőkre és a laikusokra nézve azzal lehet vonzóvá tenni, ha tanításait, melyeknek tartalmát a közgazdasági élet törvényszerűségei képezik, a példák, utalások és vonatkozások színgazdagsága által érdekessé tudjuk varázsolni.

És ez nem is oly nehéz, mint első pillanatra látszik, mert anyag és alkalom rendkívül bőven van, csak meríteni kell tudni annak gazdagságából. Nagy tévedés azt hinni, hogy a nemzetgazdaságtannak alapfogalmai erre kevésbé valók. Ezek nem csupán a legfontosabbak, mert azok helyes felfogásától függ, hogy az ember a kombinált jelenségeket megértse, hanem megfelelő világításban a leginkább megkapóbbak is.

De mélyen kell azok lényegébe belehatolni, hogy magunk is valóban érdeklődjünk irántuk s képesek legyünk a nálunk kevésbé beavatottak kíváncsiságát velök szemben fölkelteni és azt kielégítvén, magukat a fogalmakat alaposan megértetni.

A jobb nemzetgazdasági kézikönyvek egész új világát tárják fel valónk, midőn mindenféle vágyaink alakulásáról, azok módosulásairól, fokonként vagy egyszerre beálló megszűnéséről, esetleg enyhülésükről és ezen vágyak valónk főbb megnyilatkozásaival kapcsolatos összhangjáról, vagy azok fejetlen anarchiájáról világosítanak fel. A gondolkozó tanító ezekkel foglalkozván, saját lényének mind tökéletesb megismerésére jut, és ezen látzólag elvont fogalmak árnyalatairól oly világosan beszélhet, mintha konkrét dolgokról szólana.

A tanítóképzésnek egyik szép és hasznos diadala lehet, ha valaki nem az egyszerű hallgatókat, de az előadókat ilyesmire tudja képesíteni.

## **1. A többi nemzetgazdasági alapfogalmak.**

Ugyancsak így kell a javak, a vagyon és az érték fogalmával is elbánni. Ezek beható magyarázata szintén akként történhet rövid idő alatt alaposan és célszerűen, ha a tanító azok lényegével és ennek nem csupán anyagi, de lélektani és szociális oldalaival is elsősorban maga ismerkedik meg alaposan. Erre kellő időbeosztással van mód elég. Az irodalmi segédeszközöket persze gondosan és kedvvel föl kell használni. Nem elegendő a szavak ismétlésénél maradni. Mindig az étellel, a körülöttünk elterülő, sőt önmagunkban rejlő, nagy, valósággal létező, szoros kapcsolatokat kell keresni. És ha jó kedvvel, komolyan keressük, meg is fogjuk találni azokat; mert annak, aki látni akar és tud, valósággal szemébe ötlenek.

Szemet szúr például a javaknál a természet mindenféle adományaihoz való viszonyunk és ennek minden módosulása, mikor a szabad és a gazdasági javak kategóriáit elemezzük. Feltűnik, hogy a természet ingyenes adományai a maguk nyereségében inkább rombolnak, mint támogatnak bennünket.

Az egy fizikai vagy jogi személy tulajdonában levő javak összességét képező vagyon kategóriáinak felemlítésénél

utalni lehet a nagy-, közép- és kisvagyonnak nemcsak gazdasági, hanem társadalmi jelentőségére és a szociális etikának idevonatkozó követelményeire.

Itt mód van az egyenlőség annyit vitatott és oly kevésbé értett fogalmával abban az irányban tisztába jönni, hogy az gazdaságilag is miért lehetetlen és hogy ez az egyenlőtlenség nem pusztán visszaélések eredménye s hogy eltüntetése nem is kívánatos, mert vele együtt a társadalmi harmónia is megszűnnék.

Az érték fogalmának elemzésénél a szükségek kielégítése közben mutatkozó fokozatai az elégtelenségnek alkalmul szolgálhatnak az emberi hajlamok és a társadalmi állapotok viszonylagosságáról, relatív természetéről értekezni.

A határérték helyes felfogása nemcsak érdekes lélektani megfigyelések, hanem az észszerű módon előadandó áralakulás megértésének is alapját szolgáltatja.

Az értékelmélet egyszerűen és világosan előadható oly példák segítségével, melyek arról győzhetnek meg mindenkit, hogy az érték- és áralakulásnál milyen határozott törvényszerűség mutatkozik, hogy tehát az önkény arra csak károsan képes hatni.

## 8. A termelés.

Sehol sem lehet azonban oly sok jót tenni az eszmék tisztázása révén a kevésbbé műveit elemek ellenállóképességének fokozására a szocialista tévtanokkal szemben, mint a javak előállításának megmagyarázásánál.

Itt mindenekelőtt a termelési tényező és a termelési költségek jönnek tekintetbe. A természetnek mint termelési tényei zőnek méltatása már a korábban szerzett természettudományi s a mező- és kertgazdasági ismeretekbe kapcsolódva történhet leghelyesebben. Mind e képzetcsoportok bő anyagot szolgáltatnak a természeti erő gazdasági becsének feltüntetésére és a körülöttünk levő természet és valónk összefüggésének megértésére.

A talaj, a földrajzi fekvés és az éghajlat számtalan kölcsönös egybefüggése a gazdálkodással érdekesen emelhető ki. Itt az emberek és nemzetek viszonya a természethez oly közvetlen, hogy relatív becsének kidomborítása nem lehet nehéz. Az ember faji jellegének méltatása is idetartozván, egy kis

antropológiai kitérés lehet és a fajok harcának vagy békés küzdelmének megvilágítására adhat kedvező lehetőséget.

Ez a fejtegetés a természet és az ember kölcsönös hatásának kellő felemlítésében tetőzhet.

A munka lényegének boncolgatása csak akkor lesz helyes, ha ennek a termelési tényezőnek különleges igényeit, de egyúttal a többi termelési tényezők rovására való túlbecsülésében rejlő nagy tévedést és ennek ma érezhető veszélyeit is kézzelfoghatólag megmagyarázza.

Bármennyire fontos tényező is a munka, nem ér semmit a természeti erő és csak keveset ér a tőke nélkül. Nem lehet tehát ezt elsőrendű termelési tényezőnek úgy elismerni, hogy ennél fogva a termelésnek tiszta, eredménye egyedül azt illethetné meg. Ez a követelés oly képtelenségekre vezet, melyek megértéséhez nem kell nagy erőfeszítés, ha a helyes kiinduló pontokat már sikerült hallgatómkirjy elfogadtatni. De ezek a képtelenségek egyúttal igen becses negatív bizonyítékok is, melyeket kár lenne elhanyagolni, mivel tikkal az úgynevezett tudományos szocializmus alaptévedéseit élő szarvashibáit ad absurdum lehet, tehát kell is vinni.

A munkaerő és *munkakedv* fejtegetése sok nagy jelentőségű megállapításra és következtetésre nyújt alkalmat. A munka tiszteletében rejlő műveltségi fokmérő kiemelése nem fölösleges, mert a munka nem levén személytelen, mint a természeti erő és a tőke, voltaképp az ember megbecsülését jelenti. Azonban mindebben a középúton kell haladni s az egyoldalú magasztalásoktól, melyek a legjobb akaratú és különben igen mélyrelátó nemzetgazdák részéről már annyi félreértést és bajt idéztek elő, gondosan tartózkodni szükséges. Itt végül még a tőke lényegének kidomborítása lesz egyike a főbb dolgoknak.

Tőke nélkül a csak valamivel haladottabb nemzetgazdaságokban lehetetlen a versenyképes,- tehát szabály szerint huzamosan folytatható termelés. A tőke a termelés és megtakarítás útján keletkezik. A belterjesebb gazdaságokban arra okvetlenül nagyobb mértékben szükség levén, a versenyképesség nem kis részben a munkának és természeti erőnek a tőke által való hatályosbításától függ. Egy szempontból sincs tehát értelme annak, hogy a tőkét s nem a vele való visszaélést támadják. De vissza-



élni mindennel lehet. Pedig szokássá lett az újabb időben a kapitalisztikus termelés ellen dühöngeni, holott a szocialista rendszerek, ha egyáltalán megvalósíthatók lennének, annak alkalmazására szintén utalva volnának. Különbözik nem is annyira a tőke, mint az esik az úgynevezett tudományos szocialisták részéről kifogás alá, hogy az magántulajdont képez. Már pedig a tőkeképződés és mulhatlanul szükséges folytonos tőkeszaporodás — mint később látni fogjuk — másként nem lehetséges, csak úgy, ha egész osztályok életérdeke van lekötve annak céljaira.

Az egyéni tulajdon szentsége nem dogma, hanem annak a sok százados tapasztalatnak úgyszólván lecsapódása, mely szerint a gazdálkodó egyén elsősorban a maga külön javaival törődik és a gazdasági téren s a közérdek szolgálatára csak a nemzetgazdaság életműködésével ruyeriíisa által kényszeríthető. Akarva, nem akarva, általában véve keresnie kell az egyénnek a saját boldogulásának azt a módját, mely, által a köznek a legnagyobb és legbecsesebb szolgálatokat teheti. Ezeket keresik és fizetik meg leginkább az egyén tehát így jár általában és tartamosan maga is a legjobban. Ezen szolgálatok alakulásába persze sok mellékkörülmény és a véletlen is belezajtszik. De nagyban és egészben ekként alakul ki a már többször említett szervek közzgazdasági életműködése.

A tőke is csak akkor fog szaporodni, ha ennek az egyesek hasznát látják. Különbözik azt inkább elfogyasztják, semhogy a termelésnél közvetlenül semmiképp se élvezzék azt. Itt kényszert alkalmazni lehetetlen; annak semmi hatása sem lenne. Ellenben a magánkézben felgyülemlett tőke nemcsak a tőkésnek, de magának a termelésnek közszempontból is javára válik. Az teszi lehetővé a sikeres termelés egyik főfeltételét, az egyre tovább vitt munkafelosztást és munkaegyesítést, aminek folytonos fejlődése megint csak az embernél lehetséges.

A sok, különösen álló tőkének összegyűjtése és beruházása a termelést állandóbbá teszi, aminek előnyeit megint főleg a munkásosztály és a nagy fogyasztóközönség élvezzi. Nem is lehet a tőkésosztályt úgy felfogni, mint a gazdagok kiváltságolt kasztját a szegény társadalmi rétegekkel szemben. Hiszen az a mezőgazda és iparos, akinek jól fölszerelt gazdasága vagy műhelye van, ha az nem is nagyméretű, már egyszersmind

tőkés is. A jobblétnek örvendő munkások apró takarítványaik révén részesei lehetnek és tényleg szoktak is lenni a tömörített nagytőke hatalmának. A nagytőkések nem is rendelkeznek oly óriási összegek felett, mint a népek milliói. Mert hiszen a tőke nemcsak készpénzből, hanem minden oly értékből áll, mely termelés eredménye és további termelésre használtatik. Egyszerű józan ésszel is be lehet tehát látni azt, hogy a tőkés, a kapitalisztikus termelés ellen nem lehet észszerűen kifogást tenni, mert hiszen az a korábbi állapotokkal szemben, melyek mellett tőkehiány miatt csak extenzíve, rendszerint sokkal kevesebb eredménnyel lehetett új értékeket előállítani, természetesen nagy haladást jelent.

A tőkés termelés sikeressége és áldásai akkor tűnnek ki leginkább, ha a vállalat természetének behatóbb vizsgálatába bocsátkozunk. A három termelési tényező nem vonzza egymást úgy, miként a vegytani elemek. Kell valakinek, egy olyan magángazdának lenni, aki azok közrehatását a termelés céljaira előidézi és irányítja. Ez a valaki a tágabb értelemben vett vállalkozó. Ő oly fontos szerve a közgazdasági életnek, aki nélkül a gazdálkodás egyáltalán lehetetlen volna. A közönséges szójárás a kisgazdát, a kisiparost, a szatócsot azonban nem, csupán csak a nagytőkével messzire vitt munkafelosztással és gépekkel dolgozó gazdát nevezi vállalkozónak s munkakörét a maga teljes berendezésével együtt vállalatnak. De a mi tudományunk szempontjából ezek közt csak fokozati és nem lényegbe vágó különbségek vannak. A vállalat lényege az, hogy abban egy oly akarat létezik, mely a termelési tényezőket összeszedi és azok kölcsönhatását megindítja és vezeti. Ennek az akaratnak alanya lehet egyes ember vagy egyének bizonyos meghatározott módon létrejött társasága, avagy kivételes esetekben valamely hatósági megbízott, illetve igazgatóság. Így állanak egymással szemben a magán- s ezek közt ismét az egyéni vagy társas vállalatok és a köztvállalatok. Tehát a köztvállalatok kizárólag valamely közcélt szolgálnak, például a posta, távírda, sok helyen az államvasutak stb. Közcél lehet az is, hogy az ipar fejlődése előmozdítottassék. Ez esetekben a köztvállalatok létesítése teljesen megokolt. Különben közcélokat szolgálhat részben az a magánvállalata is az államnak, vagy valamely kisebb közigazgatási közösségnek, pl. városnak,

amelynek rendeltetése a jövedelemszerzés az illető hatóságok költségeinek fedeztetése végett. A termelés zömének azonban a maga egészében való államosítása vagy városiasítása megokolhatatlan gondolat, és az egész nemzetgazdaság szerves minőségének makacs tekinteten kívül hagyása volna. Pedig manapság nagy szocialista irodalom és párt létezik és terjeszkedik, amelyek programjában ez az eszme a legelőkelőbb helyet foglalja el. Azt vallják és hirdetik, hogy a társadalom mai — kétségtelen, de általuk nag3^ mértékben túlzott — bajai nem szűnhetnek meg, csak' akkor, ha a termelési tényezők a munkán kívül, tehát a természeti erő, nevezetesen a föld és a magánvállalkozás útján már is szépen felgyülemlett tőke kivételnek a magántulajdon köréből és köztulajdonná válnak. Azoknak a termeléshez nélkülözhetetlen közreműködését ekkor a közhatóságok, elsősorban az állam kinevezett közegei indítanák meg és igazgatnák. Ebben éri el tetőpontját az ú. n. tudományos szocializmus bölcsesége, amit nagy apparátussal igyekeznek elfogadhatónak bemutatni.

Ez rendes körülmények közt nem sikerülhetvén, a politikai döntő befolyás megszerzése után erővel akarják azt valamilyen megvalósítani. De hogy ez mily módon történék, azt csak az anarchisták világszerte és az őszinte szindikalisták Franciaországban mondják meg kereken, akik az egész nemzetgazdaságra kiterjedő, általános, tömeges munkabeszüntetés folytán keletkezendő óriási zűrzavarban akarják a földet és tőkét azok mai tulajdonosaitól egyszerűen, minden kártérítés nélkül elkobozni.

De a tudományos szocializmusnak nemcsak követeléseinek ez az utolsó szabatosítása, hanem már a kiindulási pontja is, amelyet egy szóval kollektívizmusnak is neveznek, merőben feje tetejére állítása a ma létező és hosszas fejlődés útján keletkezett gazdasági és társadalmi szervezetnek.

Ők elsősorban a magánvállalkozást — mint mondják — békésen szüntetnék meg. Nézzük már most, mire van szüksége a vállalatnak, hogy virágozhassék; hogy a fogyasztókat szükségüket kielégíteni alkalmas javakkal láthassa el; hogy a termeléshez nélkülözhetetlen tőkét folyton szaporíthassa s a jelentkező verseny következtében mellőzhető javításokat a termelés és és forgalom összes terein idejében keresztülvihesse.

A vállalat lelke a vállalkozó, akinek bizonyos anyagi, szellemi és erkölcsi képességekkel kell bírni, melyek őt a célszerű, eredményes termelés vezetésére alkalmassá teszik. Ezek a tulajdonságai az egyes vállalatok iránya, terjedelme és különös céljai szerint mértékre és minőségre nézve nagyon különböznek kell hogy legyenek. Sokszor igen magas, az egyszerűbb és kisebb vállalatoknál ellenben nem oly emelkedett e részben a követelmény; de az ezen alul jelentkező mértéke a képességeknek és készségeknek mindenütt veszélyes lehet.

A vállalkozónak ugyanis kettős kockázattal kell szembeállani: a technikaival és a gazdaságival. Ha a termelésének eredménye használhatatlan javakból áll, az nem nagyobb baj, mintha azok huzamosan jelentékenyebb termelési költséggel állítottak elő, mint az ár, melyen a szóbanlevő jószágok elkelhetnek. Azért a vállalkozónak nemcsak kezdeményezni, tervet készíteni s a megosztott munkát egyesítve, az előállítást vezetni, hanem mindezek mellett a sikerért vagyonával és becsületével jót is kell állani. Neki feltétlenül felelnie kell az eredményért. Hogy tehát boldoguljon, nem elég tudnia, hanem leleményesnek is kell lennie, mivel szavatossága teljes és végleges. Ha vállalata megbukott, semmi sem igazolja őt, hanem vagyonát, rendszerint még üzleti jó hírnevét is elveszti. Azért a vállalkozó az ébrenlét minden pillanatában önkénytelenül is vállalatára fog gondolni. Hogyan lehet ezek szem előtt tartása mellett, miként azt a szocialisták teszik, a magánvállalkozást fölöslegesnek és egyoldalú, busás nyereségek meg nem engedhető forrásának tekinteni, mely a társadalom anyagi munkát végző, szerintük egyedül érdemes tagjait csak kizsákmányolja?

Vajjon nem pusztá képzelgés-e, hogy ha a kollektív termelés behozatalával a tőkét az államilag szervezett társadalom szolgáltatná, a vezetést pedig kinevezett (állítólag alkalmas) tisztviselők intéznék, a társadalom jobban járna, mint manapság? Ez a várakozás az emberi természet és a vállalat vezetéséhez szükséges szellemi és erkölcsi erőfeszítés mivoltának félreismerésén alapszik. Az életérdekek lekötése nélkül rendesen nincs, vagy csak kivételesen, a lélek felmagasztaltsága esetén, extázisban van teljes önfeláldozó odaadás. Csupán emellett érvényesül a sikerért való tökéletes szavatosságnak átérzése, Erre pedig a

nemzetgazdaság szerves életműködése és szabad fejlődése szempontjából igen nagy szükség van.

A vállalkozónak nem szabad oly biztonságban élni, mint a hivatalnoknak, mert csak a sikertől való feltétlen függés tudata képesíti őt arra, hogy a megsemmisülés lehető elkerülésével, a termelési tervének beválása esetén kecsesítő nagyobb nyereség elérése után minden erejével, tőle telhetőleg törekedjék. E törekvés azután a fölfedező, a dolgok belső természetébe mélyebben tekintő, az alkotó gondolkozásra kényszeríti, de egyúttal képesíti is őt. A haszon, melyet a vállalkozó sikere általában a nemzetgazdaságnak az előállított javak jobb minősége és olcsóbsága révén szerez, oly nagy, hogy azzal szemben a még jelentékeny vállalkozói nyereség is aránytalanul kicsiny leend. Midőn az egyes vállalkozók a tömegek szükségének igen széleskörű, jutányos és jobb kielégítését biztosítják, gyakran milliárdok megtakarítását teszik lehetővé a fogyasztásnál és a tökéletesebb termelésnél. Ezzel szemben az esetleg nekik jutott százazrek s csak ritkán milliók, melyek egyúttal a végkielégítés jellegével is bírnak, szorosán véve csekélységet képeznek.

De az ily jutalom úgy is hat mint pályadíj, mely azután számtalan egyén legjobb erőinek teljes megfeszítését idézi fel. Az ily törekvések nagy része azonban hajótörést szenved, másik része megél, és a vállalkozók csak egy kis része éri el óhajtott célját, mely összeesik a fogyasztók roppant tömegeinek nagy előnyeivel. Hogyan lehetne ezt a szerves rendszert akármily szellemesen összetákoltt mechanikus berendezéssel pótolni? Amaz a társadalom legalkalmasabb elemeit juttatja a maguk helyére, a vezető tehetségeket természetes módon válogatja ki, és lehetővé teszi, hogy nagyban és egészben azok vezérlete alatt menjen végbe a gazdasági élet óriási lüktetése és hódító hadjárata a természeti erőkkel szemben. Továbbá szerves módon válik lehetetlenné a közönségnek állandó egyoldalú kizsákmányolása is. Kivételesen ugyan ez megtörténik, de huzamosan azért nem lehetséges, mivel a vállalkozói nagy nyereség mind több hivatott egyén árnyomó versenyét idézi fel. Igaz, hogy bizonyos körülmények közt a verseny nem érvényesülhet teljesen, de ez csak akkor fordul elő, ha a forgalom szabadsága mindenféle mechanikus intézkedésekkel, különösen védvámokkal megszorítottatik.

És az egyoldalú, gyilkoló versenynek is kialakulnak hathatós ellenszerei. Most már állandó a társadalom mind számosabb tényezőinek törekvése a vállalkozók visszaéléseinek korlátozására is. Ha azokat nem is lehet oly könnyen megszüntetni, de a nemzetgazdasági politika éppen arra való, hogy az ily bajok káros hatása folyton sikeresebb ellensúlyozásának eszközeit és módjait kitalálja és célirányosan alkalmazza.

Nincs emberi rend és alakulat, mely tökéletes volna, de a természetesen fejlődöttek a maguk káros egyoldalúságának ellensúlyozását a további haladás veszélyeztetése nélkül megtűrik, sőt nem kis mértékben elő is idézik. Messze vezetne itt a vállalati alakulatoknak ily szempontból való részletes tárgyalása. Ez a dolgozat csak ujj mutatás arra, hogy a nemzetgazdaságtan! és általában a szociális ismeretek tanításának helyes iránya feltalálható legyen. A vállalattal mindazáltal bővebben kellett foglalkozni, mert a társadalmi természetes rend békés továbbalakulásának menetét hivatatlanok épp annak mint archimedesi pontnak felhasználásával akarják kerékvágásából erőszakosan kizökkenteni.

## 9. A forgalom.

A termelt javak fogyasztóikhoz a forgalomnak néha rövidebb és egyenes, de gyakran hosszú és tekervényes útain jutnak el. A forgalmi jelenségek a nemzet gazdasági életének egész széles, nagy terén mindenütt észlelhetők és azzal a különös jelentőséggel bírnak, hogy szabályszerűség és kiszámíthatóság tekintetében legjobban hasonlítanak a természeti jelenségekhez. Ez annyira megy, hogy azok kombinált alakulásait célszerűen matematikai képletek segítségével is lehet érzékíteni.

A forgalom tana mindenekelőtt ennek a tüneménynek benső természetét, annak válfajait és kielégítő alakulásának feltételeit tárgyalja. A forgalomképesség helyes felismerése az értékek és javak keringésének törvényeit és már is nagy tökélyű intézményeit sokkal megérthetőbbé teszi.

A pénz keletkezésének és kialakulásának története például érdekes és igen alkalmas arra, hogy nemcsak a gazdasági, de általában a társadalmi evolúciónak menetét megmagyarázzuk vele. A pénz eleinte csupán közzgazdasági s csak azután állami

intézmény. Az a hallgató megállapodás, mely szerint bizonyos javak értékmérők és csereeszközök gyanánt fogadtatnak el, a nemzetgazdaság eléggé nem hangsúlyozható szerves minőségének bizonyítéka. Az okszerű eljárás e tudomány népszerűsítésénél az, hogy valamint a tükörcsere megismerésében azt a képet mutatja, mint az egész tükör, úgy az egyes amarra vonatkozó részletes ismeretek magyarázata alkalmul szolgáljon az egész gazdasági élet minél gyakoribb és minél több oldalról történő bemutatására.

Ennek az eljárásnak során a pénzügyi rendszerek mint élő dolgok fognak a hallgatóság lelki szeméi és az érettebb, sőt még a kevésbé érett ifjúság előtt is elvonulni.

Az előadandó tárgyak konkretizálása mellett azonban mindig vigyázni kell arra, hogy azok a tárgyak a helyes felfogásra nem találó képek alkalmazása által ne szenvedjenek. Ez a veszély itt közel fekszik. Hiszen felnőtt műveit emberek is gyakran összetévesztik például a papírpénzt a bankjeggyel, sőt a pénzt is a tőkével.

Az értelem megint oly keret, melyben a gazdasági és társadalmi élet törvényekben megnyilatkozó természete szemléltetően kidomborítható. Sok oly jelenséget lehet itt kombinációban bemutatni, amely az ifjak és a nagyobb gyermekek előtt is ismeretes. A pedagógiai képzett tanító könnyen megtalálhatja a módját annak, hogy az ilyenek segítségével fejlessze ki a tanulóknak a szintetikai érzéket, mellyel azután a kevésbé konkrét dolgok is jobban összerűsíthetők lesznek. A pénz funkcióinak, a pénzül használt javak evéből kívánatos tulajdonságainak rövid elemzése szintén kedvező ilyen alkalom. A hitel eredményes megmagyarázása konkretizáló érveket már inkább kíván a tanítóban és tanulóban egyaránt. De példák segítségével, különösen ha a hitel különböző válfajai és intézményei előzetesen megvilágíttatnak, a hitel mivoltát is maradandóan meg lehet rögzíteni a tanuló lelki szeméi előtt.

A hitel nem termel, de a termelést nagyban előmozdítja, mivel annak alkalmait tömegesen szaporítja. Annak meg nem becsülése és túlbecsülése között van egy középút, melynek megmutatása egyúttal útmutatás a hitel jótéteményeivel való élésre is. Sok téves felfogást lehet így kiigazítani, amire annál nagyobb szükség van, mert még a műveltebb és meglelt elemek is áldozatainak.

A hitellel való helyes élés ügyességének szélesb körökben való elterjesztése a szociálpolitikának egyik legfőbb feladata. Az egész hitelszövetkezeti ügynek szilárd alapját az képezi. A magánvállalati társas formák, a közkereseti, a betéti, a részvénytársasági és legbővebben a szövetkezeti formák itt hasonlítandók össze tüzetesebben, míg a nem teljesen kialakult kartellek és trösztök, a verseny előnyeivel és hátrányaival kapcsolatban, a vállalatok előadása alkalmával világítandók meg jobban.

A forgalommal összefüggésben meg kell emlékezni a válságokról is, melyek az újkor nemzetgazdaságainak endemikus betegségei. És itt újfent mód van arra, hogy a kollektivista tanok egyike, az állítólag hamis alapokon felépült mai társadalmi rendre vonatkozó úgynevezett összeroppanási elmélet megcáfoltassék.

A válságok természetes tünetényei korunk gazdasági életének; nagyobbszabású kialakulásának és fejlődöttségének jelei. Azok koronként mutatkoznak és fognak is jelentkezni mindig, mert a társadalmak haladása hullámzások és kilengések nélkül el sem képzelhető.

De a válságok nem jelentenek még katasztrófát. Azok után a közgazdasági tenyészet gyakran sokkal nagyobb és gazdagabb, mint volt előttük. E részben egy nemzetgazdasági írónak, Wirth Miksának, az a hasonlata, mely szerint a válságok olyanok, mint a nyári vihar, mely gyakran több hasznot, mint kárt okoz, számos esetben találó. De a gazdasági válságok is a nemzetek jelleme szerint különböző lefolyást mutatnak, ami szintén azt bizonyítja, hogy semmiféle sablon sem bírhat általános érvénnyel és hogy a nemzetgazdasági kombinált jelenségek hely és idő szerint megszámlálhatatlan változatot tüntetnek fel.

A válságok terápiájának felemlítése alkalmával arra is utalni kell, hogy az csupán az okokra való tapintatos hatás útján — de ez esetben igen hamar beálló — sikerre vezethet, ami a katasztrófális szocialista elmélet alapos megcáfolását rejti magában.

## 10. A jövedelemmegoszlás.

A harmadik nagy tere a nemzetek gazdasági életének az, melyen a munkálkodó társadalom tagjai, de különösen egyes rétegei között a nemzeti munkásság eredményeinek megoszlására vonatkozó gazdasági törvényszerűségek észlelhetők.



Az ezekre nézve elfogadott tanok a legközvetlenebb és legélesebb támadás tárgyai a szoeialisztikus irodalom részéről; azokkal a nemzetgazdasági és szociális tudományos ismereteket oktató tanárnak tehát különös gonddal kell foglalkoznia.

A nemzeti munkálkodás eredménye a három termelési tényező tulajdonosa és a vállalkozó közt, tehát négyfelé oszlik meg. Mindenik tényező és vállalat mögött osztályok keletkeznek, amelyek sokféle módosulással, de főleg mégis gazdasági alapon alakulnak ki. Ez osztályok a dolog természete szerint minél nagyobb részt óhajtának kapni a nemzeti jövedelemből, de kénytelenek annyival beérni, amennyi nekik az áralakulás révén az osztályok közt kifejlődő természetes érdekküzdelem folytán kijár. Ez a szétoszlása az osztályrészeknek automatikus módon megy végbe, melyet parancsszóval megváltoztatni nem lehet, s ezt megkísérteni sem szabad.

A jövedelemmegoszlás emeltyüire gyakorolt hatással azonban arra is lehet befolyást gyakorolni, ami például az áralakulásnak a félek részéről való befolyásolása útján s adókkal és vámokkal a törvényhozás által történhet, de az ki van zárva, hogy — mint a szocialisták akarják — az egyeseknek a nemzeti jövedelemből annyi jusson, mint a mennyi nekik kell, amire nekik szükségök van, ha annak a mennyiségnek megfelelő és a termelt javak vagy szolgálatok árában kiderülő mértékű áldozatot nem is hoztak érte és így mintegy a köz iránt meghatározott jogigényt nem is szereznek maguknak. Ezekről az áldozatokról a szocialisták nem beszélnek, mert az igényjogosultság mértékét úgy, mint a mai nemzetgazdasági élet, nem tudják nyújtani.

Az igazságos és méltányos jövedelem ma sem alakul meg magától; azért küzdelmet kell folytatni és az mindenféle esélyeknek van kitéve. De legalább megvan a módja annak, hogy az osztályrészek mértéke minden adott esetben kialakulhasson. Ellenben a szoeialisztikus gazdasági elképzelt szerkezet erre semmiféle más mértéket nem helyez kilátásba, mint az egyesek szükségének valamely ingatag mennyiségét, amelyet éppen a szükség nagy bizonytalanságánál és rendkívül expanzív természeténél fogva nemcsak érvényesíteni, de még konkrété megállapítani is merőben lehetetlen.

Csak a nemzetgazdaság szerves életműködése képes minden osztálynak és ezek keretén belül minden gazdálkodó polgárnak a maga jutalékát megszabni. Ez a jutalék az illető osztály és egyén érdemesültsége és tényleges nyomatéka szerint igazodik. Ha ritkább, adott esetben tehát becsesebb és kiválóbb az a tényező vagy szolgáltatás, mely mögött az osztály és külön-külön annak egyes tagjai állanak: az a jutalék nagyobb lesz. Más esetekben igen alacsony mértéket fog mutatni, amit az illetők persze kévéseinek. De miután nincs fórum, amely elé emiatt panasszal járulhatnak és nincs a nemzetgazdaság szervezetén kívül álló hatalom, amely rajtuk segíthetne, a maguk osztály- és egyéni igényeiért küzdelmet kénytelenek folytatni. Ez azt jelenti, hogy külön is, vagy, amint általában történik, válllvetve osztályonként teljes erejükből dolgozni, szervezkedni fognak, hogy súlyuk emelkedjék s tényleges súlyuk és érdemesültségük az azok érdekeire gyakorolt gazdasági nyomás révén a többi osztályok, illetve adott külön esetekben az érdekelt egyének által önként, mint nagyobb ár, nagyobb munkabér, fizetés, kamat és vállalkozói nyereség elismertessék és nekik a forgalom révén tényleg megadassék. A földjáradék ellenben nem közvetlenül, hanem csak mint az áralakulás következménye, közvetve fog emelkedni. Igen bonyolult irányzatokból alakul ennek folytán a sok mindenféle törekvésnek, vagy, ha tetszik, békés küzdelemnek ez a szövevénye. Azok alapos fejtegetése részletes boncolgatást tenne szükségessé. De lényegök megértése nem szerfölött nehéz és alapos megértésük lehetővé teszi azok meggyőző magyarázatát is.

Ennél persze sokkal könnyebb annak az egész életműködési folyamatnak sommás elítélése és fensőbbeséges elvetése azon az alapon, mert nagyon bonyolult, és mert állítólag igazságos részesedése éppen a legnehezebb munkát végző osztályoknak nem várható attól.

A bonyolultság vádját nem lehet ellenérvül elfogadni, mert hiszen a természetben is tapasztalható, hogy a magasbrendű lények szervezete és annak funkcionálása sokkal komplikáltabb, mint az alsóbbrendű lényeké. Sőt ezek életjelenségeinek magyarázata sem könnyű. És a szervek elkülönülése, differenciálódása a fejlődés, az evolúció természetesen haladó folyamatának eredménye.

Ami e szervezet funkcionálása révén való igazság megvalósulásának lehetetlen voltát illeti, ez nagyon különös és visszás vád főleg azok részéről, akik még azt sem tudják csak némileg pozitíve is megmondani, hogy milyen módozatot kellene hát a helyébe tenni. Az egész tudományos szociálistikus követelődzés e részben is merőben alaptalan, illetve az alapot, melyen az ily komoly, az egész társadalom jólétét és boldogulását oly közelről és mélyen érintő kérdéseket tárgyalni kell, teljesen eltéveszti. A társadalom belső életműködésének lényegét olyannak veszi, mintha azt mellőzni és valamely más mozgatás által helyettesíteni lehetne. Sarkalatos tévedése nem is mindig jóhiszemű, sőt a legtöbb esetben célzatos, mert bizonyos meghatározott és elérni kívánt hatalmi célok érdekében a kisebb jövedelmű tömegek vágyait mesterségesen fokozza s az elégtelenséget oly kilátások nyújtása által szítja, melyek nem valósulhatnak meg, mivel természetellenesek. Vannak ugyan jóhiszemű írók is, akik belátják, hogy a társadalom mai rendje mellett ez lehetetlen, s nem is a közel, hanem csak a nagyon távoli jövőben ígérnek (mint Iiodbertus 500 év múlva) az alsó osztályok helyzetének lényeges változását és uralmuk biztosítását minden téren. Ellenben a szocialista írók zöme azzal kecsgetteti a kisebb jövedelmű számos elemeket, hogy a mai társadalmi rend és jövedelemmegoszlási szerkezet felforgatásával azonnal be fognak állani az eldorádói állapotok. Es a társadalmi s gazdasági élet alapjait nem ismerő tömegek ezeknek hisznek.

Az igazságos földjára, az igazságos és méltányos munkabér, a megfelelő kamat és vállalkozói nyereség megállapodása azért persze csak a maga útján megy tovább. Közben-közben sok igazságtalanság is fordul elő, ami azután ellenhatást idéz elő, s ez az igazságtalanság bizonyos mérvű korrigálására, vagy annak célul való határozott kitűzésére vezet. De ez sem következhetnék be akkor, ha a felszított elégedetlenség folytán elementáris erővel és erőszakkal fellépő tömegek romba döntenék, vagy jórészt hatálytalanítanák a nemzeti jövedelem tényezőit, melyeknek valóban kijár a mai hatalmi viszonyok szerint őket megillető részek a nemzeti jövedelemből, mert azt békés, szívós küzdelmük útján előbb-utóbb mindig igazságosabb mértékben meg is kapják. Hiszen például a munkabér folyton emelkedik, a tőkekamat pedig alászáll.

E küzdelem alól őket senki sem fogja fölmenteni, mert a világrenddel ellenkezik, hogy magától, simán menjen és fejlődjék minden. De nem kapják meg a nekik járó méltányos jutalékot sem, ha érdekeltjei a termelést magát támadva, azt többé-kevésbé megbénítják, melynek rendeltetése, hogy a nemzeti jövedelem elegendő, sőt folyton szükségképp öregbedő előállítását biztosítsa. Hogy ennek a nemzeti jövedelemnek főágai: a különbözőzeti jellegű földjáraadék, a kikötött jellegű munkabér, a szintéin ilyen tőkekamat és a bizonytalan vállalkozói nyereség egymástól milyen lényeges vonásokban különböznek és mindenik természete mily módon érvényesül, azt a tanítás e rövid útmutatásában nem adhatom elő részletesen. Arról a jobb nemzetgazdasági kézikönyvek szintén bő és kellően tájékoztató felvilágosításokat nyújtanak. Ugyanez áll a tanterv itt külön nem említett egyéb részéről is: a földjáraadék és a munkabér egyes válfajairól, azok előnyeiről és hátrányairól, a kamatot szabályozó mozzanatokról, az uzsoráról s az uzsoratörvényekről bővebben nem értekezhetem. Ezeken kívül az állam és társadalom által gyakorolható befolyás a jövedelem helyes megosztására külön veendő figyelembe s különös gonddal és türelemmel tanulmányozandó.

## 11. A fogyasztás.

Az emberi gazdálkodás végcélja a szükségek kielégítése, ez pedig a fogyasztás révén megy végbe. A termelt s a forgalom útján a nemzeti jövedelemmegosztás által az egyesek rendelkezésére jutó javaknak ez a felhasználása sem történik általában oly szeszélyesen, mint sok magánembernél, hanem bizonyos szabályszerűséggel, mely szabatosan megállapítva, szintén gazdasági törvényeket alkot.

Az egész nemzet fogyasztását szabályozó törvények elemzése vissza vezet bennünket a nemzetgazdaságtan kiinduló pontjához, a szükséghez. Ennek alapos átértéke nélkül lehetetlen a fogyasztás benső természetének igazi megismerése. A lélektani mozzanatok egész sorát kell tehát itt figyelembe venni, hogy a valót kellőleg megtudjuk ítélni. Nem is taníthatja a nemzetgazdasági és a vele kapcsolatos társadalmi ismereteket helyesen az, aki az ember és a nép pszichológiáját magára nézve mellékes

dolognak tekinti. Egész világa létezik az első pillanatban megfoghatatlan, vagy legalább is megmérhetetlen, imponderabilis dolgoknak, melyek azonban behatóbb vizsgálódás után világosan láthatóknak és természetes alapon nagyon jól megrögzíthetőeknek bizonyulnak.

Így tekintve a fogyasztást, annak irányadó szerepe azonnal ki fog derülni. Akkor ki lehet mutatni azt is, hogy a millió és millió háztartásban végbemenő fogyasztást mechanikusan semmiféle hatalom sem szabályozhatja, vagy igazgathatja. Az egyes emberek szükségkielégítéséből keletkező nemzeti fogyasztásnak oly jelenségei vannak, melyekből mindenki láthatja, hogy azok — ha a külön egyedek nem is — bizonyos határozott rendhez tartják magukat. Ez megint a nemzetgazdasági élet határozottan szerves voltának kétségtelen bizonyítéka. A fogyasztás azonban szoros és elválaszthatatlan kapcsolatban áll a termeléssel, mely amannak kedvéért van. Azt kell kiszolgáltatni, ahhoz kell alkalmazkodnia. Most már milyen visszasság és ellentmondás lenne az, hogy míg a megrendszabályozhatatlannak még a tudományos szocialisták által is elismert fogyasztás organikus módon megy végbe, addig a tőle el nem különíthető, azt mindenben követni, vagy legalább vele párhuzamosan haladni kénytelen termelés mechanikus társadalmi szabályozás tárgya legyen? A tudományos szocializmusnak tudománytalansága és antiszociális jellege itt, ebben az ellentmondásban, sőt képtelenségben a szó szoros értelmében szemet szúr. A szükségek és a fogyasztás expanzív-tása hajtja előre a termelést és irányítja azt. Ezzel nincs ellentétben, hogy viszont a termelés is szerves hatással van a fogyasztásra. Sokszor a termelők azok, akik úgyszólván sugallják, szuggeralják a szükségeket, mert hiszen tudvalevőleg képzelt szükségek is vannak, melyek megszokhatók, pl. a dohányzás. De a valóságos és elsőrendű szükségek kielégítésének módját, szellemi és erkölcsi tartalmát szintén befolyásolhatja a termelés. Sőt a divat, a leleményesség s a vásárlási kedvnek mindenféleképpen való fölkeltése és ingerlése által a termelés ebben az értelemben korunkban tényleg sokszor vezet is. De csak azáltal, hogy valósággal eltalálja, sőt megelőzi a fogyasztó közönség gondolatait. Erre az előrelátásra és találékonyságra néha saját élet-érdekek viszi rá és kényszeríti a termelőket, hogy nagyszámú

versenyhátsáiknál, akikkel tehát a legtöbbször ne is beszélhetnek össze, jobban, tökéletesebben, olcsóbban, vagy legalább tetszetősebben tehessenek eleget a közönség kívánságainak. Az ily törekvések azután fejlesztik a termelést és vele együtt az egész nemzetgazdaságot. Vajjon képzelhető-e, hogy az állam egykedvű, csak a maguk nyugalmas megélhetésére gondoló alkalmazottai, akik a szocialisták szerint a termelést vezetnék, ehhez hasonló igyekezetet /tanúsíthatnának? Nem szünnék-e meg az ilyen merev berendezés hanyag, lusta és szellemtelen működése mellett az az életteljes kölcsönhatás, mely ma oly szervesen, minden elemnek túlnyomólag nagy hasznára és az egész társadalomnak plasztikus fejlesztése mellett érvényesül?

A fogyasztási képesség javulása így maga után vonja a termelés bővülését is, melynek gyakorlatilag csak az előbbiben van határa. Ennek a termelésnek öregbedése és gazdagodása pedig a kereset javulása révén visszahat a fogyasztási képességre, ami ismét a termelési képességet fokozza.

A lelkét venné ki a gazdasági életnek az, aki ezt a kölcsönhatást valamiképp megbénítaná. Szerencsére azonban ez hosszabb időre lehetetlen, mert ha a körülmények összzejátszása esetén ideiglenesen az valamiképp bekövetkeznék, annak okozói ellen a fogyasztók és termelők tömegesen rögtön fellázadnának.

A mechanikus beleavatkozás továbbá egyszerre megsemmisítené az észszerű fogyasztást és vele együtt a takarékoskosságot. Ha az egyesek szabott határt nem ismerő szükségeinek bizonytalan mértéke állapítaná meg azt a mennyiséget, melyet a nemzeti közös termelés eredményeiből mindenki jogosan igényelhetne, vajjon hányan lennének oly emberfelettien szerények, mértéketesek és bölcsek, hogy tartózkodnának a minél bővebb és pazarlóbb fogyasztástól, ha ez sem jövőjüket nem veszélyeztetné, sem a legkisebb áldozatukkal nem járna? Amint ugyanis a fogyasztás megrendszabályozására határozná el magát a társadalmi termelést igazgató hatalom, akkor — maguknak a szocialista íróknak bevallása szerint is — rögtön megoldhatatlan feladattal állana szemben.

Íme, a fogyasztás lényegének kellő megmagyarázása mennyire alkalmas a legmodernebb tudományként árult szocializmus képtelenségeinek kimutatására.

Ezenkívül egész hosszú sora létezik azoknak a fogalmaknak, melyeknek találó példákkal való megmagyarázása a helyes társadalmi felfogás terjesztésére igen alkalmas. Ilyen mindjárt a takarékosság viszonya a fővényességhez és pazarláshoz. Ilyen a produktív és improduktív fogyasztás jellemzése. Igen érdekes fejtegetésekre való és érdemes a társas és a közfogyasztás előnyeinek, valamint a család épségében rejlő határának megjelölése. Azután a háztartás konkrét feltüntetésével kapcsolatban a táplálkozás, a lakás és ruházkodás célszerű folytatásában rejlő óriási szociális előnyök, az ellenkező eljárásnak pedig érzékeny hátrányai ecsetelhetők. Maga ez a fejezet a szociális etika, a társadalmi erkölcs-tan, számos igen becses elemét foglalja magában és a többi tárgyakkal: a vallással, a történelemmel és irodalommal kapcsolatos etikai oktatás kiegészítésére szolgálhat.

A fogyasztással van összefüggésben a válságok egyes fontos oldalainak megvilágítása is, mert hiszen a válságok okainak csak egy-egy csoportja van a termelés, forgalom és jövedelemmegosztás körében, míg egy igen jelentékeny ilyen okcsoport a fogyasztás keretében található fel. Itt azután meg lehet állapítani, hogy a nemzetek fogyasztására az állam, például követt adóztatása által, hogyan képes hatni.

Azonban az erkölcsi műveltség terjesztése által, de főleg a fogyasztás üdvös irányítása által még nagyobb mértékben, és pedig organikus befolyásolhatja azt a társadalom is.

A fogyasztás igen érdekes és mélyen az ember lelkületében természet szerint gyökerező válfaja a fényűzés. Tehát éppen, mivel természetes jelenség, azt magában véve egyszerűen elítélni és jelentkezését kárhoytatni nem lehet. Hiszen idő folytával a szükség kielégítése is a fényűzés útján emelkedett, finomult s lett célszerűbb és higiénikus abb. A jövőben is, minden tévelygése mellett, sokat várhatunk attól.

E tárgy boncolgatása azért lehet a helyes szociális felfogás keltésében nagyon termékeny, mivel számos művelődéstörténeti korrajznak háttérül való megfestésével a tanulók figyelmét úgy leköthetjük vele, hogy a rávonatkozó tanulságok mélyebben hatolhatnak a tanulók értelme- és emlékezetébe.

Az emelkedő és hanyatló nemzetek fényűzésének megkapó adatokkal való vázolása nyomán igen jól felhasználható fogé-

konyság támadhat a jogosult és jogosulatlan fényűzés között fennálló nagy különbség iránt is. Itt jól és nagyobb nehézség nélkül cáfolható meg az a még ma is elterjedt balhit, hogy azok, akik — persze sokáig nem tartható — pazar életmódot folytatnak, jótévi a munkálkodó társadalomnak, mivel keresetre alkalmat nyújtanak neki. A takarékos fogyasztás más, hasznosabb javak előállítását által ezt — csak hogy állandóan — szintén megteszi, anélkül azonban, hogy termelésre használható tőkét semmisítene meg és a közönséget demoralizálná. Az ízlés így is finomulhat, a komfort — a fényűzés újkori észszerű alakja — terjedhet és az életmód természetes, fokozatos javulása mindig több szellemi és erkölcsi elemmel való gazdagodása üdvösebb, emelöb befolyást gyakorolhat a termelésre. Amit ma az egyik felső osztály jogosult fényűzésésképpen élvez, azt nemsokára megszokja, s csak a többiekre nézve lesz még egy darabig fényűzés, míg annak, mint az élet szebbítójének — különösen az utánzatok és pótszerek útján — az úgynevezett gazdasági helyettesítés törvényének erejénél fogva részeseivé válhatnak, miként ez a múltban mindig történt, a nagy tömegek is.

A jogosult fényűzés tehát egyáltalán nem antiszociális jellegű tünemény. Hanem annak elnyomása határozottan az lenne. És az elnyomatás hatásával bírna a nagyobb jövedelmek alakulásának megakadályozása is. Ezek észszerű élvezői szabály szerint a magasabb kultúrának akaratlanul is úttörőiként szerepelnek. Es itt megint bö alkalom nyílik a társadalom erkölcsi haladásának elsőrangú fontosságára utalni, mivel a fényűzést csak az és nem az e részben mindig és mindenütt hatálytalannak bizonyult közvetlen célzatú törvényalkotás tarthatja észszerű korlátok között.

## 12. A népesedéstan.

Minden állam legbecsesebb elemét népessége képezi. Annak állapota és növekvő, vagy zsugorodó hajlama dönt értéke és jövője felett. A népesedés tana azért a legbecsesebb szociális ismeretkörök közé tartozik. A népesedéssel minden korban törődtek, de annak gondozása azelőtt csak eszköz volt valamely politikai célra. Ma ellenben, mivel a nemzettől elválaszthatatlan, annak úgyszólván az öncél jelentőségét tulajdonítják mindenütt.



Vele folyton törődni kell, akár túlságosan nagy, akár elégtelen a népszaporulat.

A demográfia és a népesedési politika a maguk egészében ugyan nem részei a nemzetgazdaságtannak, de a gazdasági élettel közvetlen összefüggésben levő elemeik e tudomány igen fontos fejezetét alkotják.

A nagy népesség magában véve nem mindenütt feltétlenül jó dolog. Becse attól függ, hogy minők annak megélhetési viszonyai. Malthus Róbert előtt másként fogták fel ezt a kérdést, de még ma is eltérők az erre vonatkozó nézetek és főleg a gyakorlati törekvések. A Malthus-féle népesedési elméletnek ugyanis csak alaptétele vált a tudomány kétségtelen igazságává. Az bizonyos, hogy a megélhetési feltételek és a népesség viszonya akkor a legjobb, ha azok közel járnak az egyensúlyhoz. Teljes és állandó egyensúly e tekintetben azért nem lehetséges, mert mozgás nélküli megállás a népek életében is lehetetlen és oly pangást jelentene, amilyen állandóan az egész természetben sehol sem fordul elő.

A népesség lehető szaporodása a megélhetési feltételek javulásával párhuzamosan azért kívánatos mindenütt, mivel a nemzet biztonsága kellő szervezkedés mellett a körülötte növekvő többi nemzetekkel szemben így egyre emelkedni fog, míg a népesség szám- és minőségbeli hanyatlása azt többé-kevésbé veszélyeztetheti. Azonban a megélhetés és a népszaporodás nem mindig haladnak párhuzamosan. Ebből, ha tartósan jelentkezik, nagy társadalmi bajok keletkeznek. Már most annak a párhuzamosságnak megteremtésére és fenntartására irányuló törekvések s ezek bírálata vagy megokolása sok különbséget, sőt ellentétet tüntet fel. Ott, ahol — mint nálunk is — elég jó lenne a természetes népszaporulat, de a megélhetési feltételek megfelelő mértékben nem javulnak, a kivándorlás és az egy- vagy kétgyermekrendszer által kívánnak egyesek a maguk sorsán javítani, vagy a jólérről alkotott fogalmaikat gyermekeiknél megvalósítani, ami a nemzet testének gyöngülésére, sőt részben elsorvadására is vezet. Ily esetekben minden lehetséges és megengedett módon a nemzetgazdaság erősítésére kellene törekedni.

Más szerencsésebb nemzeteknek a kivándorlás a gyarmatosítás útján még javára válhat, mert népességüknek fölöslegét

így sem veszítik el, sőt esetleg új országokat teremthetnek vele fajuknak, amelyek azoktól majdan még elválva is természetes szövetségesei lehetnek a jövőben. Nálunk az ily módon való gyarapodás ki van zárva. Ellenben nyitva van a benső gazdasági erősödés útja, csak bátran rá kell lépni és kitartással rajta maradni. Mindenkinék száján forog a szó, hogy, ha Amerikába özönlő munkabíró kivándorlóink úgy dolgoznának idehaza, mint a tengeren túl, akkor itthon is boldogulnának. De nemcsak ők, hanem az itthonmaradottak is jobban megélhetnének, persze okos közgazdasági politika folytatása esetén.

Itt az alkalom a tanítókat és általuk a nép fiait figyelmeztetni arra, hogy minő mulasztás következik be, midőn a természet által oly bőven nyújtott segédeszközöket a népesség nem használja fel az anyagi boldogulásra úgy, mint lehetne, hanem ehelyett a nemzet nem egy rétege öncsonkítást követ el a gyermekek számának mesterséges korlátozása és az ember egész valója követelményeinek ezredek tanúsága szerint legjobban megfelelő családi élet elhanyagolása által.

Nem mesterséges úton és mechanikus módok segélyével, hanem a szerves, észszerű nemzeti, az okos gazdasági és általában jó társadalmi politika által kimutatott irányban és feltételek mellett szüntethető meg ez a káros állapot. Annak enyhítésére sokat, sőt legtöbbet tehet a nép értelmi és erkölcsi nevelése, amiben hivatásánál fogva nagy szerep jutott a nép oktatóinak is minden fokozaton, akiknek egyik fő becsvágya legyen az, hogy hazánk népét az öngyilkosságnak ezen erkölcstelen és vészes módjaitól a meggyőződésére való hatás által visszatartsák.

## II. RÉSZ.

### A nemzetgazdaság alkalmazott tanai.

#### Bevezetés.

A gazdasági élet az eddig előadottakban összefoglalt alaptanainak megismerése után sokkal könnyebb a nemzetgazdaság tudományának lényegét s elemeinek különböző természetét megérteni. Haladottabb tanulók és olvasóknak azokat már előzetesen meg lehet magyarázni, ellenben kevésbé fejlett, vagy tanult közönségnek jobb az erre vonatkozó és a viszonyokhoz igazodó fejtegetéseket az alaptanokkal való megbarátkoztatás után nyújtani. A főiskolákon logikusabb az előbbi eljárás, ámbar a mondottak egészére visszatekintő szemle ott sem árt. Más intézetekben e tudomány mivoltával tanácsosabb valamivel behatóbban az összes előadandó anyag feldolgozásának mintegy közepe táján foglalatoskodni. A tanulók akkor már fogalommal bírnak arról, hogy e tudomány keretébe miféle képzetek és gondolat sorok tartoznak. Látják, hogy ott nem gazdaság-technikai, hanem túlnyomólag társadalombölcseleti jellegű ismeretekbe való beavatást kaphatnak. Ennek annál nagyobb becset fognak tulajdonítani, mivel az ereszben szükséges vezetés még nem érhetett véget és így a tájékoztatásnak nem sokára vagy nyomban is hasznát vehetik.

A tanítóképzőintézeti tanulóknak ez ismeretekből minél többet kell megfelelő módszerrel nyújtani, mert hiszen ott nem gyakorlati embereket kell képezni, akiknél elegendő, ha gazdasági intuítióval bírnak, hanem előadókat, akiknek — képlegesen szólva — hogy egy hüvelyknyit legyenek képesek haszonnal tanítani, maguknak egy rőfnyit kell tudniok.

A tantervben foglalt heti két órai gazdasági oktatás elég idő arra, hogy ügyes beosztás és jó tanítási módszer mellett

még a korábbi tanévekben szerzett gazdasági ismeretek is összefoglalhatók, részben ismételhetők és kiegészíthetők legyenek. Sőt ez a nemzetgazdaságtan gyakorlati szellemű oktathatása szempontjából szükséges is. A mező- és kertgazdasági, a szőlészeti és állattenyésztési, a tanítónöket képző intézetekben pedig ezenfelül még a háztartási ismeretekre is folyton utalni és a példákat első sorban onnan kell venni, midőn a nemzetgazdaságtani elméletek vannak órarenden. Ez különösen kívánatos az első félév végén és a második félév egész folyamata alatt, midőn szerintem a nemzetgazdaságnak alkalmazott tanai adandók elő. Így történik e tudomány tanítása nálunk és Közép-Európában a főiskolákban mindenütt. A nyugati művelt államokban a nemzetgazdaság egyszerű jelenségeinek megismertetése után azokkal kapcsolatban rögtön rátérnek az összetett jelenségek méltatására is. Az értékkel, az árelméiettel és a forgalommal kapcsolatban mindjárt megismertetik a piaci, tőzsdei és értékforgalmi intézményeket is. De ezeket sokkal tömörebben adhatják így elő, mivel azokban a többi előadások közt speciális nemzetgazdasági kollégiumokban, az irodalom terén pedig monográfiákban térnek ki bővebben, egyes esetekben igen behatóan. Ahol azonban e szakra kevesebb idő és fáradság áldozható, ott sokkal célszerűbb a mi rendszerünk már az egyetemeken is, annál inkább a szak- és még inkább a más és így az alsóbb fokú intézetekben is. A műegyetemen az egész nemzetgazdaságtant egy tanév alatt heti négy órában kell előadni. A két órás speciális kollégiumnak már nem sok hallgatója van. Ezalatt kezdők részére aránylag igen jól sőt behatóan lehet e tárggyal foglalkozni. Annak fele is elég a tanítóképző-intézetekben, ahol még az az előny is megvan, hogy a szorgalmi idő tényleg hosszabb és kevesebb az óráközi akadémiai szünet is.

Mindezek folytán a jelen útmutatásban jónak láttam a nemzetgazdaság kombinált jelenségeinek előadására vonatkozó megjegyzéseimet külön nyújtani. Itt még csak egyre akarok figyelmeztetni és ez a didaktikára vonatkozik. Addig, míg megfelelő tankönyvet nem lehet a tanulók kezeibe adni, nagyon célszerű lenne a tanár részéről az az eljárás, hogy a hallgatókat ne engedje jegyezni, hanem az egyes fejezetekkel való elkészülés után röviden, pontozatokba foglalva ő maga diktálja le a mon-

dottak velejét. Ez a későbbi években őt is segíteni az arányosan kimért és szabatosabb előadások tartásában, azután a tankönyv megírásához, vagy később javított kiadásához is becses támpontokat fog nyújtani, a tanulóknak pedig megkönnyíteni a hallottakra való hű visszaemlékezést. A vizsgálatokra azonban az ily mondatok könyv nélkül való betanulását nem kell kívánni, hanem a dolgok lényegének megértésére fektetendő a fősúly. És most áttérek az érdemleges figyelmeztetésekre.

## 1. A nyerstermelés.

A leendő néptanítók oktatásánál, hazánk közgazdasági alkatanál fogva, legtöbb gondot a nyerstermelésnek itteni főágaira: a földművelés és állattenyésztésre, melyek együtt alkotják a mezőgazdaságot, kell fordítani, habár a kertészet, szőlőtermelés és erdészet benső természetének kidomborításáról sem szabad megfeledkezni. Mindezen termelési ágak nemzetgazdaságtani méltatása bő alkalmat fog nyújtani egyfelől arra, hogy az alaptanok ismételve felemlíttessenek és így azok élő valóságként állíttassanak a tanulók szemei elé; másfelől pedig arra, hogy az éppen szóbanlevő termelési ágak, melyekből igen nagy osztályok élnek, a többi termelési ágakkal és a társadalmi élet más tereivel és az ott nyilvánuló magán- és közérdekekkel vonatkozásba hozassanak. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a nemzetgazdaságtan ez a része egy lépéssel, sok esetben jóval közelebb van a gyakorlati élethez, mint az első, szorosb értelemben vett elméleti rész, azt igen becsesnek kell tartanunk, mivel az alapjelenségek elhanyagolása nélkül teszi lehetővé, hogy az egyes gazdasági ágak technikai méltatásának főbb részeit is adhassuk, mialtal az elmélet sokkal inkább ölthet testet és érdekesebbé válik.

Ilyenformán lehet az intenzív és extenzív gazdálkodásról, az egyes gazdasági (falusi, tanyai, önművelési, bérleti) és a művelési (háromnyomású, váltógazdasági) rendszerekről, azok alkalmazásának természetes tereiről, előnyeikről és hátrányaikról egészen konkrété megemlékezni. Lehetővé válik a haladás előnyeinek kellő feltüntetése és vágyának felköltése. A mezei gazdálkodás alaplemeinek: a talajnak, a mezei munkának, a tőkeberuházásnak, a mezőgazdasági iparnak és feltételeinek, valamint jelentőségének ecsetelése erre számtalan meggyőző érveléssel és adattal

kínálkozik. Ugyanez áll az állattenyésztés okszerűségének és a zootechnikának (mesterséges okszerű állattenyésztés pl. keresztezések útján és bizonyos gyakorlati célok szempontjából) esetleg rövidebb méltatására nézve is.

Az állattenyésztésnél szólhatni ennek elválaszthatlan kapcsolatáról a földműveléssel és tökéletesítésének egyre fokozható előnyeiről, amit példákkal kell illusztrálni. Épp így kell az intenzív gyümölcs-, zöldség- és szőlőtermelésről is megemlékezni, amelyek már iparszerűséget és jelentékeny munkafelosztást kívánnak.

Az erdészeti méltatásánál az előadó annak hatását emelje ki az ország éghajlati, vízrajzi s közegészségi viszonyaira és befolyását az ország külső képének szépítésére. Ez utóbbi szociális szempontból is fontos. Az erdős vidékeken lévő iskolákban minderre bővebben lehet kitérni, de általában kiemelendő az a nagy érdek, mely az ország erdőállományának kellő mértékű megóvásában nemcsak a jelen, hanem a jövő nemzedékek végtelen sorára nézve is rejlik. E tárgyhoz azután a társadalmi élet szakadatlan folyásának és a nemzet tagjainak nemcsak térben, hanem időben is jelentkező egyetemlegességének, szolidaritásának, mint szociológiai nagy ténynek, nyomatékos kiemelése fűződhet. Itt az erdőbirtok kívánalmi az állandó nagybirtok-testeken s okszerűen való gazdálkodás követelményeként jelentkező állami szabályozás, és annak hordereje emelendő ki, hogy a tulajdon biztosításának általános fontossága van és a különböző birtokkategóriák természetes rendeltetéssel bírnak, melynek megvalósulása a nemzet egészséges, arányos fejlődése szempontjából nagy jelentősége van.

Ezt a mezőgazdasági és agrárpolitika elemeinek jelzése után folytatni lehet, midőn a nagy-, közép-, kis- és törpebirtok előnyeire és hátrányaira, azok és tulajdonosaik természetes hivatására és jogaikkal kapcsolatos társadalmi feladataikra lehet utalni. Nem az egyesek, hanem a köz javára való tekintettel azok kialakulásának története röviden vázolandó. A birtokososztály életérdekeinek lekötése nélkül a nemszaporítható föld, melyre a legtávolibb nemzedékeknek is szükségök lesz, nem gondoztatnék kellő módon. Oly birtokpolitika folytatandó tehát, hogy ez minél teljesebben legyen elérhető. De a nemzeti fejlődés mai stádiumában erre nem rögtönös és gyökeres rendszerváltozással, hanem fokozatosan, folytonos haladást jelző, bölcs refor-

mokkái kell törekedni, melyek által a sok helyen csakugyan meglevő aránytalanságok, visszasságok és igazságtalanságok sokkal biztosabban orvosolhatók, mint az explóziószerű, radikális fel-fordulások előidézésével.

A bányászatot egyszerűen mellőzni nem lehet, de azzal csak bányavidékeken szükséges nemzetgazdaságtanilag tüzetesebben foglalkozni. Másutt a tanulók nem érdeklődnének iránta eléggé. De általánosságban mindenütt megemlítendő különös jellege a nyers termelési ágak közt, melyeket mintegy összekötnek az iparral. Az őstermelési ágakat, a vadászatot és halászatot, röviden, főleg művelődéstörténeti szempontból kell érinteni, de mint modern gazdasági ágról és mint ilyennek jelentőségéről sem szabad egészen megfeledkezni róluk.

A nyers termelési ágak emelésére és fejlesztésére vonatkozó teendőknél csak utalni kell a nagyobb szabású közgazdasági politikára, melyről tüzetesebben az állam és társadalom viszonyát tárgyaló fejezetben kell sommásan megemlékezni.

## 2. Az ipar.

Az a megjegyzés, hogy főleg a mező-, a kert- és szőlőgazdasággal kapcsolatos nemzetgazdasági törvényszerűségek domborítandók ki, nem úgy értendő, hogy ennek folytán a többi termelési ágakra vonatkozó hasonló tünemények elhallgatandók. Hiszen más országokban és nálunk is sok helyen éppen az ipar s a kereskedelem azok a jövedelmi források, melyekből az ottani népesség nagyobb, vagy legalább aránylag nyomatékosabb része él. Általában ezt a két termelési ágat a nemzetgazdaságban nem lehet kevésbé fontosnak tekinteni. A haladásnak természetes menete az, hogy csaknem minden nemzet a fejlődés további folyamában szükségképp iparos- és kereskedőnéppé válik. Az ó-kor népei az iparos- és kereskedelmi osztályokra bizonyos kicsinyléssel, sőt megvetéssel tekintettek. Ezt a felfogást ma határozottan el kell ítélni. Sőt az ipari fejlődés már csak azért is nagyra becsülendő mindenütt, mivel a magasabb kultúrának előfeltétele és még a nyerstermelés, névszerint a mezőgazdaság is túlnyomólag a belföldi ipar befolyása alatt emelkedik és erősödik rendszeren. A lakosságnak iparoselemei azok, melyek a

haladás fő mozgatói szoktak lenni. Továbbá az ipari és kereskedelmi érdekelttség jellemzése közben adható a mezőgazdasággal, iparral és kereskedelemmel foglalkozó osztályok összehasonlító természetrajza is. Az előbbieket a haladó, néha radikális elemekkel szemben a konzervatív tényezőt képezik a társadalmi és a politikai életben.

A termelési viszonyok összehasonlítása is nagyon tanulságos. A természeti erő, munka és tőke viselkedése is más az egyik termelési ág körében, mint a másiknál. A munkások és a munkaadók egymáshoz való viszonya sem ugyanazt a képet mutatja mindegyiknél. A társadalmi élet számtalan jelensége marad érthetetlen, ha e különbségeket figyelmen kívül hagyjuk. A tanár részére csak némi intellektus szükséges e részben, hogy a mindennapi életből általa nagyon jól ismert kombinált jelenségeket meggyőzően tudhassa kiemelni. Reálbízatólag fog hatni egy értelmes laikusnak — midőn a nemzetgazdaságtannal foglalkozni kezdett — az a megjegyzése, hogy hiszen ezeket a dolgokat ő már mind ismeri, csak nem tudta, hogy a nemzetgazdaságtanba tartoznak. Hanem persze az ismert dolgokra vonatkozó tudásnak is különböző fokozatai vannak terjedelemben és mélységben egyaránt.

Vannak azonban tapasztalati tények, melyeket empirice mindenki tud, de azok ismeretét valóban csak akkor képeznek, ha róluk az ember számot is tud adni magának. Így például már az ókorban sejtették az emberek, hogy a földet nem lehet úgy megművelni és termékenyíteni, hogy hozamát végtelenül fokozhatnók. Ez a sejtelem tudattá akkor lett, midőn megállapították, hogy a természeti erőt a mezőgazdaságban úgy, hogy általa a termelés eredménye öregedjék, csak bizonyos pontig lehet a munkával és tőkével kölcsönhatásba hozni. Azon túl ahelyett, hogy többet: fokozatosan kevesebbet fog hozni. Ezt nevezik a csökkenő hozadék törvényének. Ellenben az ipar és kereskedelem keretében a természeti erőnek munkával és tőkével való társítása nemcsak a nyers, de a tiszta jövedelemnek is fokozhatására vezet. Ezeknek a kombinált jelenségeknek összefoglalása adja az emelkedő hozadék törvényét. Kettő következik ezekből. Először, hogy a belterjesség a mezőgazdaságnál és a vele rokon termelési ágaknál elsősorban nem a gazdától, hanem gazdálkodásának körülményeitől függ. Hiába akar nagy beruhá-



zással valaki az ország határain levő havasi legelőkön váltógazdaságot folytatni. Ha saját tőkéje van is, belebukik vállalkozásába. Viszont a nagyvárosok közelében extenzív legelőgazdaságot folytatni akkor is kézzelfogható hiba, ha a tulajdonosnak nincs saját tőkéje, mert a hitel útján beszerzettel is sokkal eredményesebb intenzív gazdálkodást űzhet. De az előbb említett törvényekből folyik másodszer még az is, hogy az iparban, amennyiben a maguk helyén és idején létesülnek és egyébként kellő technikai ügyességgel kezeltetnek, a nagyobb vállalatok jobban fizetik ki magukat, mint a kicsiny vagy közepes nagyságú vállalatok. Nem a mai kor szertelensége tehát a nagy ipari alakulat általánosodása.

Amennyiben az idő engedi, hasonló összehasonlítást még többet lehet tenni. De ennek kiemelése már csak a foglalkozási ágak kellő jellemezhetése céljából szükséges is. Fejlettebb felfogású tanuláságnak az iparra vonatkozó ismereteket egyszerűen és bővebben lehet rövid idő alatt nyújtani. Az ipari alakulatok keletkezésének történeti sorrend szerinti (családi, házi, nép-, kézmű-, gyáripar), az ipari sokféle szervezkedés (kaszt, cég, szabad társulat) hatásának tömör méltatása és az iparpolitika organikus és mechanikus fejlesztő eszközeinek, amazok közt a szakértelemnek, a szocializmussal össze nem férő szabadalomnak, emezek során pedig az ipari védvámoknak és a szabad kereskedelemnek találó megjegyzésekkel való felsorolása nem veendő sok időt igénybe és mégis nyomokat fog hagyni a tanulók felfogásában. Ugyanez áll egyes ipari intézményekről, pl. az iparkamarákról, múzeumokról, kiállításokról és a gyárak ellenőrzésére hivatott iparfelügyelőről, az iparhatóságokról s a főbb és alantasabb kormányzati közegekről. Az ipar iránti meleg rokonszenv ébresztése nagy fontossággal bír különösen nálunk, ahol érvényesülésének óriási tere, de számos, főleg társadalmi, akadálya is van. E tekintetben a történeti biztató példák kiszínezése elméletileg és a kézügyességi célszerű oktatás gyakorlatilag nagyon jó segédeszközöknek fognak bizonyulni.

### **3. Kereskedelem.**

Sok tekintetben ugyanaz áll a kereskedelemre nézve is, ami a fennebbiekben az iparra vonatkozólag mondatott. A kereskedelem

természetes alakulat és fontossága hovatovább annál inkább emelkedik. Az emberi polgárosultság kibontakozása közben világtörténeti jelentőségre tett szert. Nem is nélkülözheti annak minél nagyobb tökélyét egy boldogulni kívánó nemzet sem. Ha valamely népnek nincs saját kereskedelme, akkor ennek szolgálatát idegenek fogják teljesíteni és kiaknázni. A kereskedelem mindezeknél fogva nem csekélyebb nyomatékú termelési ág, mint a nyerstermelés vagy az ipar. A nemzeti kereskedelmi osztály azonban, éppen mert a kereskedelmet, főleg a közvetítő kereskedelem alakjában, vagy gyarmatosok képében jórészt egyoldalú haszonnal folytathatják idegenek is, igen érdemes munkát van hivatva végezni a nemzetnek nem csupán gazdasági, hanem társadalmi és politikai életében is.

A nemzeti versenyképesség és a honi termelés javára a bel- és külföldön egyaránt, sok irányban úttörőként működni, a valóban v a nemzettel érző kereskedelmi osztály van hivatva, azért a társadalom szervezetének becses része is, melyet ápolni, erősíteni szükséges. Termelékenysége, produktivitása kétségtelen, ha nincs túltengésben. Azt tehát a többi termelési ágak és az annak körében működő hazafias osztályok, a társadalmi rétegek sorában méltó hely illeti meg. Különböző alakulatairól és ágairól, mint ismert dolgokról, kevesebbet kell mondani, de azok fejlődésének történeti sorrendben való rövid jellemzése szükséges. (Vándor-, megtelepedett, kis-, nagy- és közvetítő kereskedelem.)

Valamivel több időt szentelhetni a bel- és külkereskedelem intézményei és politikája fontosságának kiemelésére. Amannál főleg a mértékek, vásár és tőzsde, itt a vám- és gyarmatügy részesítendőik nagyobb figyelemben.

A tőzsdék oly vásárok, ahol a javak és értékek ismert, vagy megállapított és nyilvántartott típusok vagy mustrák szerint jönnek forgalomba, anélkül, hogy maguk az áruk is oda szállíttatnának. A javak nagy részével a tőzsdéken a kereskedők és más üzletemberek a közraktárakban, ahol el vannak helyezve, rendelkeznek.

A tőzsdéken, vagy a másutt is folytatott üzérkedésnek, spekulációnak csak túlzásai, túltengése és visszaélései ítélandók el. Maga a spekuláció a közérdekre sem káros, mivel az egyenletesebb áralakulást mozdítja elő és ingyen raktároz.

A külkereskedelem magyarázatánál ki lehet térni arra a nagy szociológiai tényre, hogy a nemzetek gazdasági téren küzdenek egymással, de sok tekintetben egymásra utalva is vannak.

A nemzetközi munkafelosztás a külforgalom útján érvényesül. Közgazdaságilag eszményi állapot az, ha minden nemzet a maga viszonyai és körülményei közt legolcsóbban előállítható javakat termeli és azokat kölcsönösen kicseréli más nemzetek másnemű, de szintén a lehető legkedvezőbben termelt áruival. Ez az összehasonlított termelési költségek törvénye értelmében megy végbe. De mivel a népek nemcsak gazdasági, hanem társadalmi és nemzeti életet is élnek, ennek a törvénynek szabad érvényesülési tere is korlátolt. A nemzetgazdaság részarányos, szimmetrikus kifejlődése és a honvédelem oly követelményekkel lépnek fel, melyek amazt bizonyos határok közé szorítják. Vannak esetek és korszakok minden nemzet életében, midőn a jól kiszámított és folyton megfelelő változásnak alávetett vámvédelem az említett két szempontból jogosultnak mondható. A gyarmatügy annak sokféle változataival együtt szintén rendkívül érdekes ügy közgazdasági, mint szociológiai szempontból.

Az új országok és nemzetek születésének egyes módozatait mutatja fel, melyek bennünket anyagilag ugyan csak közvetve érdekelnek, de attól mint polgárosult emberek általános érdeklődésünket nem tagadhatjuk meg. Erről alább még szó lesz, de előbb a forgalom kombinált jelenségeivel szükséges valamivel behatóbban foglalkozni.

#### **4. Az értékforgalom.**

Századokkal ezelőtt világszerte a forgalom terén végbenő cselekvőség a maga egészében a kereskedelem körébe tartozott. De mivel a nemzetgazdaság mint szervezet fejlődik s annak újabb és újabb szervei keletkeznek, melyek működése folyton élénkebbé és tökéletesebbé válik, a forgalomnak jelentékeny része is különvált és egyfelől mint pénz-hitelforgalom, másfelől mint közlekedés bizonyos kikerekedett rendszerré alakult és első pillanatra bizonyos önállóságot nyert. Most mindezekelőtt az első ilyen rendszerről beszéljek.

Ide az érme-, a valuta- és a bankügy, továbbá a biztosítás tartozik.

Mindezeknek technikai részletei még oly bő keretben sem adhatók elő, mint az egyetemeken és más főiskolákon. Nem mintha azokra ma már minden csak valamivel magasabb társadalmi állású és műveltségű embernek szüksége nem volna egyéniül is, hanem mivel az itt szóba hozható sok heterogén természetű és fontos dolog tüzetesebb megfigyelése nagyon nehéz, sokakra nézve egyszerűen lehetetlen és a nemzetgazdasági idevágó törvényszerűségek azok nélkül is megérthetők.

De hogy a képzőintézeti tanár ez ismeretkörnek csak velejét is képes legyen másokkal közölni, magának azzal mégis közelebről kell megbarátkoznia. Erre neki a kisterjedelmű tankönyvek olvasása nem lesz elég, hanem a bővebb tartalmú, rendszeres kézikönyvek idevágó fejezeteit is áttanulmányoznia, esetleg még külön előadásokat is hallgatnia kell. Nem magának a tárgynak, hanem csupán annak előadása lehet itt a feladat, hogy a tanár figyelmét az általa megismerendő anyagnak elvi jelentőségű és általános érvényű mozzanataira felhívjuk.

A pénz- és érmeügy kibontakozása együtt haladt a társadalom fejlődésével. Története a kultúra történetének egyik fontos oldalát alkotja. Milyen más volt a társadalom állapota akkor, midőn egyes, sőt egymás mellett több fogyasztási és ruházati cikket, munkaeszközöket és dísz tárgyat használtak pénzü, szemben azokkal a korszakokkal, mikor már csak fémet, nevezetesen csupán nemes érceket alkalmaztak értékmérő-, csereeszköz- és értékgyűjtőnek. De ebben az aránylag már haladott főkorszakban is öt alkorszak különböztethető meg. Az első, melyben a forgalom keretében közreműködő emberek a pénz anyagául szolgáló nemesércet maguk mérik, azaz súlyukat és finomsági tartalmukat meglehetősen kezdetleges műszerekkel, mérleggel és próbakövel maguk állapítják meg. Azokat azután levágják a nagyobb darabból és odaadják a vásárolt jószágért, vagy elfogadják annak fejében. A második korszak az, midőn ezt előre megtévén, az üzletekkel foglalkozók a nemesércből álló pénzanyagot érmévé alakítják át. Ez azonban nagy bizonytalanságot idézván elő, a pénzverés feladatára az állam, egyes hatóságok, vagy más hatalmas tényezők, mint pl. főurak, főpapok stb. vállal-

koznak. De az így keletkezett pénz a forgalomba jutó javak hosszú értékskálájának nem felelhetvén meg, elégtelennek bizonyult. A következő korszakban azért megint a nemzetgazdaság szerves életműködése s ennek képviselőiben az üzletemberek voltak azok, akik több értékesebb és kevésbé értékes fémből vertek pénzt. Ezt az eljárást azután újból az állam ragadta magához és a két, itt tekintetbe jövő fő pénzanyagnak, az ezüstnek és aranyak egymáshoz való értékviszonyát törvényben állapítván meg, létrehozta a bimetallismust. De az a tudvalevő okokból (a két nemesércnek önálló, külön áralakulása levén) hamis rendszer országoként való és nemzetközi szervezkedés mellett is tarthatatlannak bizonyulván, a haladottabb nemzetek részint a saját jobb belátásuktól vezetve, részint más nemzetgazdaságok hatása által kényszerítve, áttértek a ma minden haladottabb országban uralomra jutott vegyes pénz- és érmerendszerre, melynek alapját az egy főpénzanyagul szolgáló nemesérc (valuta), vagyis a monometallismus képezi, de azt sokféle jegypénz, más szóval váltópénz, és számtalan hiteleszköz támogatja a rendemetését alkotó értékforgalmi szolgálat teljesítésében.

Ezt a rendszert nem egyesek gondolták ki, nem is valamely nagy központi hatalom rendelte el, hanem az a gazdasági élet szerves működése során alakult ki. Oly pontos, szabatos és összhangzatos funkcionálás jellemzi azt, hogy ellene ma már csak kivételesen lehet egyes érdekkörökből kifogást hallani. A szocialisták is elfogadják, mert bámulatos tökélyét és életképességét bonyolult volta ellenére is kénytelenek elismerni.

Ezt a helyzetet azonban nem kaptuk meg ingyen, de még nagyon könnyen sem. Sokat kellett addig tévedni és kárt szenvedni az emberiségnek, míg végre ennek a legújabbkori nagy vívmánynak örvendhetett. Ebből világosan következik, hogy a természetes és helyesen megfigyelt fejlődés, ha intelmeinek az emberek és nemzetek engedelmeskedni tudnak, kielégítőbb és megnyugtatóbb társadalmi eredményekre vezet, mintha magánál a természetnél is okosabbak és bölcsőbbek akarnak lenni.

Es a ma uralkodó pénzrendszer előnyei oly nagyok, hogy azokat csak a múltban szabályszerűen előforduló tévedések káros eredményeivel összehasonlítva tudjuk a maguk kiszámíthatatlan horderejével együtt méltányolni.” Az a bizonytalanság, mely az

értékmérésben a pénzrontás, vagy helytelen pénzverés folytán állandó volt, lehetetlenné tette a józan számítást s az adás-vételeket és a hitelezést nagyon kockázatosá tette. Akkor senki sem tudta, hogy miye van, hogy mivel tartozik és mit követelhet. Ebből azután a kockázatok s velők a nagy rizikóval együtt járó üzérkedés és a hazárdjátékok szeretete terjedt el. A komoly törekvéseknek nem volt keletök. A visszaélések felburjánzottak nemcsak a gazdaság, hanem a társadalom és politika minden terén is.

Íme a nemzetgazdasági hibák hogyan boszulják meg magukat az egész társadalmi szervezeten, ami nagyon természetes, inert hiszen a gazdasági erények és az erkölcsi kifogástalanság a nagy közösségekre nézve mindig karöltve járnak. A valuta-szabályozás és a pénzverési felségjog helyes gyakorlása azért sokkal szélesebbkörű, sokkal általánosabb hatással bírnak, mint első pillanatra látszik.

Ennek bizonyítására elég a papírpénzgazdálkodás rettenetes következményeire utalni, melyek adataival nemcsak a világtörténelem, hanem a saját hazánk története is bővelkedik.

A hitel- és bankügy elemeinek és mai állásának tömör ismertetése is érdekelné fogja a nép leendő oktatóit és nevelőit. Maga a hitel egy nagy erkölcsi momentumon, a bizalmon alapszik. Annál kézzelfoghatólag kitűnik, hogy a becsületesség nem csupán szép és erkölcsileg jó, hanem anyagilag is hasznos, mert a személyes hitel alapjának nevezetes részét képezi, annak segítségével pedig a szegények milliói lehetnek jómódúak, sőt gazdagok. De nem csupán a tiszta személyes, hanem a dologi hitelnek is több válfaja, például az üzleti, az áru- és könyvhitel sem lehetséges a bizalom személyes vonatkozásai nélkül, ennél fogva a társadalom tagjainak erkölcsisége visszahat a hitel jótékony-ságának mértékére és azáltal az anyagi boldogulásra általában is.

Azonban erre a becsületesség magában nem elég; a hitellel való élni tudás is szükséges hozzá. Ismerni kell a hiteleszközök és intézmények természetét. Így azután az ezzel való gyakorlati megismerkedés a valóságos iskolázás és nevelés jellegével bír. Ez az ok, mely miatt a hitel- és egyéb szövetkezetek oly nagy fontossággal bírnak. És hogy ezek létesítésénél és kezelésénél a néptanítók is sikeresen közreműködhesenek, meg kell a jelen-

kori hitelügynekf lényegével s amennyire csak lehet, gyakorlati megvalósulásával is a gazdasági életben ismerkedniük.

Nem fölösleges tehát a hitelpapírokkal, a bankműveletekkel, a különböző bankokkal és a jegybankkal is megbarátkoztatni őket. Ők nemcsak maguk fognak jobban eligazodni, hanem helyesebb irányba terelhetik és vezethetik a népet is.

A biztosítási ügynek helyes felfogás alapján történő szabályozása és célszerű felhasználása szintén nem csupán nemzetgazdasági, hanem elsőrendű szociális kérdés is. Általa a károkat ugyan nem tüntetjük el, de azok eseteit társítván, nyomasztó súlyukat úgy eloszthatjuk, hogy érzékenyebb fájdalmat eképp alig okozhatnak. Az ilyen elosztás által a felaprózott veszteségeket persze pótolni kell és ez a biztosítási díj alakjában történik. A kárveszély (rizikó) valószínű eseteinek társítása és a biztosítási díj beszedésének módozatai szerint fognak alakulni a biztosítási nemek (önbiztosítás, vállalati, kölcsönös, hatósági biztosítás). A biztosítási ágak pedig a kárveszély által fenyegetett tárgyak és feladatok szerint különülnek el (tűz-, jégkár-, szállítmányi, baleseti, életbiztosítás stb.).

Mindezen biztosítási nemeknek és ágaknak megvan a maguk természetrajza, amelynek egy része technikai, más része gazdasági, a harmadik s nem a legkevésbé fontos része pedig társadalompolitikai elemekből áll. A technikai elemek az egész biztosítás sikeréhez ugyan nélkülözhetetlenek, de mi itt velők nem foglalkozhatunk. Ellenben a gazdasági és szociális mozzanatok a biztosításban szoros összefüggésben vannak feladatainkkal.

A károk gazdasági elviselésének könnyebbítésében álló előny világos, ellenben ennek szociális következményei nem mindig fekszenek kézen. Azért mondható, hogy a biztosításnak nagy társadalmi becsét nem szokták eléggé kiemelni.

Mindenekelőtt hangsúlyozandó itt, hogy a biztosításnak általában gazdasági és szociális nevelő hatása van. Az megtanít a megmásíthatatlan magasrendű törvényeknek engedelmeskedni, a jövővel számítani s minden kellemetlen és káros eshetőségre gondolni. A biztosítás által megteremtett érzete a biztonságnak a számításhoz és pontosabb eljáráshoz való kedvet fokozza. Az életbiztosítás ez irányban különös figyelmet érdemel. Az főleg a keresetképes, de vagyonnal nem bíró osztályoknak való. Általa

a családnak feje, vagy más kereső tagjai munkaképtelenség esetére magukról, haláluk esetén pedig családjuk tagjairól úgy gondoskodhatnak, hogy azok szükségét ne lássanak, sőt a saját társadalmi osztályukban elfoglalt állásuktól se vettessenek nagyon vissza. Az életbiztosítás így nyugodtabbá teszi a magán- és közéletet s a munkabíró ember hitelét emeli és munkakedvét fokozza. A társadalomra nézve azért nagy áldás ez, mert a lemaradt, elégedetlen művelt egyének túlságos szaporodását megakadályozza. Erkölcsi nevelő hatása abban is nyilvánul, hogy a takarékosági hajlamot, a másokról való gondoskodásban nyilvánuló altruizmust fejleszti és a kötelességteljesítés édes érzete által nemesít. Elterjedése tehát nagyon kívánatos és ennek érdemes munkájában a tanítói kar is részes lehet.

## 5. A közlekedés.

A forgalom egy másik, bizonyos mértékben önállósult ága a személyek, javak és hírek rendszeres szállítása. Ennek ma már oly magas fokára jutottunk fel, hogy mérhetetlen előnyeit, melyeket megszoktunk, nem is tudjuk kellőleg megbecsülni. De ha azt elemezzük, hogy a közlekedés három főtényezője: az út, a vonóerő és a járómű mily óriási mértékben fejlődött, láthatjuk, hogy az emberiség mennyire haladt és ebben mily nagy része van a közlekedés tökéletesbülésének is, mely viszont sok más téren észlelhető haladásnak az eredménye. A természet törvényeinek mily alapos megismerésére és ez ismereteknek a technika útján ,mily ügyes felhasználására volt szükség, hogy ma világ-részek közelebb legyenek egymáshoz, mint az egyes országok különböző, ma szomszédosaknak tekintett részei voltak azelőtt. A termelés és fogyasztás így szélesebb körből nyerhette a maga segédeszközeit és anyagait. Lehetővé vált a közjólét arányosabb elterjedése mindenfelé. A természeti gazdasági tényezők távoli országok munkásnépe és tőkegazdagsága által termékenyíthetők meg manapság.

Ez azután éberségre és igyekezetre, sőt a gazdasági erők minél teljesebb megfeszítésére bírja a nemzeteket. Sok oly vállalkozás vált lehetővé így, amire azelőtt gondolni sem lehetett. Az ismeretek és felvilágosultság gyorsabban terjedt. Az uta-



zás megszűnt nagyon lassú, kínos és veszélyes lenni. Benyomásait ma annak folytán számos, azelőtt belyhez kötött ember széles körökből nyeri. A munkásosztály a költözési szabadságot csak a közlekedés tökéletesbülése óta bírja igazán. A kormányzat és közigazgatás általa teljesen átalakult és a hadviselés is oly változáson ment keresztül, mely a militarizmus ellenére a békét jobban biztosítja, mint ez a korábbi időkben bármikor lehetséges volt. Számatalan jelenséget, melyet sokan sajnálattal észlelnek, mint a nagy birodalmak keletkezését, a városok roppant megnövekedését, a mozgékonyiságnak sok helyen félelmes fokozódását főleg a közlekedés javulása idézte elő. Oly átalakulások ezek, melyeknek kétségkívül — egyelőre legalább — vannak hátrányos következményei is, de amelyeknek előnyei szembeötlők és csaknem felsorolhatlanok.

A közlekedésnek produktivitása kézzelfogható, társadalmi áldásai naponként mind jobban észlelhetők, politikai befolyása tagadhatatlan. Akár a közutak járhatóságát, a vasutak csodás szaporodását, a vízi utak világraszóló jelentőségét, a posta, távírda és távbeszélő mindenüvé behatoló érzékenységét tekintjük, látnunk kell, hogy más korszakban élünk, mint csak nagyapáink is. Hogyne kellene ennek a nagy gazdasági, társadalmi és politikai rugónak természetével és a módokkal megismertetni a tanítósságot, melyek segítségével annak jótéteményei felhasználhatók? Lehet-e a közlekedés ismerete nélkül a mai társadalmi élet tömkelegében eligazodni? És ha valahol nemzetgazdaságtanra oktatnak, szabad-e ott annak hatását és követelményeit megmagyarázatlanul hagyni?

Hiszen a társadalmi bajok, melyek az újkori fejlődés nyomán ütötték fel fejüket, nem kis részben a közlekedés ügyes felhasználásával gyógyíthatók meg csupán. A vidéket a lakosság tömegesen hagyja el. Meg kell azt ott kötni. De ez erőszakkal lehetetlen. A vidéki egészséges életet lehetővé és kellemessé kell tenni a gazdasági tevékenységnek javítása és a városi élet kellemeinek kiterjesztése által a vidékre is, s annak közelebb hozatalával a városokhoz. Ebben nagy feladat vár a személyeket, árukat és híreket szállító nagy közlekedési intézményekre is.

Nagyszabásúvá tette a jó, gyors, pontos és olcsó közlekedés az egész, emberi életet. Lehet-e mással, mint egyöntetű,

összhangzatos és nagyszabású közlekedési politikával a felköltött mindenféle nagy igényeknek eleget tenni? Mennyire megjavíthatja az a termelési, forgalmi és fogyasztási feltételeket? Mennyi tudást, ennek nyomán megértést, hasznos ismeretet és befolyást is terjeszthet el mindenhová? Mennyi állami és társadalmi támogatásban részesíthetők annak révén az eddig elhagyott és elhanyagolt vidékek is? A nemzeti összetartozandóságot csak lígy fokozhatni vele, mint a jogosult nemzetköziséget. Az osztályokat is közelebb hozhatja egymáshoz a gyakori okos érintkezés. Nem! A közlekedés mindenoldalú nemzetgazdasági méltatását a nép oktatóival és nevelőivel szemben sem szabad elmulasztani.

Ez persze ne történjék más, mint általános, magas szempontokból. De az ilyenekről meg lehet látni bizonyos nagy kívánalmakat. Az állam kötelességei e téren kiemelendők, és megokolandó az, hogy a közlekedési vállalatok mely esetben bírnak okvetlenül és hol csak feltételesen a közintézmények jellegével. Hol alkalmazandó azok kezelésénél (közutak, vízi utak) a szabad jószág, hol az illeték elve és egyszerű keresetet a közlekedés folytatása hol, mily körülmények közt képezhet?

## 6. Haladás a világgazdaság felé.

A közlekedés egyre hatályosabb vívmányainak befolyása alatt a nemzetgazdaság szervezete folyton jobban és jobban épül ki. Azok keletkezése előtt a tartományok egy-egy nagyobb birodalom terén gazdaságilag sem tudtak összeolvadni. Most ellenben a gazdasági életben is mindinkább egységes nemzeti szellem uralkodik. Az osztályok jobban súrlódnak, de ez jórészt épp azért történik, mert sokkal közelebb vannak egymáshoz. Régebben, még a hűbértség idejében is, az osztályok közt olyan űr tátongott, mely az egyikből a másikba való emelkedést sokkal inkább kivételessé tette, mint manapság, midőn a harmadik, sőt negyedik rend alsó rétegeiből származó egyének az állam és társadalom vezető tényezői közé emelkednek még a legarisztokratikusabb, de alkotmányos szabadságnak örvendő országokban is. A iömegek értelmi és erkölcsi színvonala is emelkedik — a múlthoz képest.

Azonban a nemzeti élet és a nemzetgazdaság ezen mindig

teljesebb kiépülése mellett a közlekedés a nemzeteket és az egész világ nemzetgazdaságait is feltűnő gyorsasággal közelebb és közelebb hozza egymáshoz. Mindjobban felismerik, hogy a nemzetgazdaságok érintkezése — méltányos megértés mellett — haszonnal jár mindegyikre nézve. A nemzeti forgalom gazdagodása és gyorsulása magával hozza a külfölddel való gyakoribb és sokoldalúbb érintkezést is. Az így keletkező nemzetközi forgalom azután szintén mutat fel szabályszerűségeket, melyek azonban mint nemzetgazdasági jelenségek is szembetűnnek. A nemzetek gazdasági érintkezéseiméi észlelhető jelenségekből mindazáltal sem olyan egyetemes szervezet, mint aminő a nemzetgazdaság, sem a rávonatkozó ismeretekből olyan tudomány, mint a nemzetgazdaságtan, valószínűleg soha sem fog kifejlődni. Az emberiség fejlődése ugyanis nem egyetemesen, hanem a nemzetek versenye, versengése, küzdelme és harca útján megy végbe. Ez sok fontos mozzanatnak: a nemzeti nyelvre, a faj eredetével és kialakulásával kapcsolatos hajlamok, szokások és erkölcsök meglétére és elmúlásuknak valószínűtlenségére, sőt lehetetlen voltára való tekintettel alapvető fontosságú adott természeti ténynek ismerendő el. Sok-sok idő múlva talán ez is másként lehet, de a belátható idők folyama alatt bizonyára nem fog változni.

Mindazáltal a nemzetköziség kialakulásának, bővülésének és terjedésének még igen-igen nagy kilátásai vannak, sőt az eddigi tapasztalatokból az sejthető, hogy a fejlődésnek e részben csak a kezdetén vagyunk. A nemzetgazdaságok mindig több és több érdekei utalják a gondozásukra hivatottakat azok nemzetközi szabályozására.

Elsősorban az áru- és értékforgalom az, melynek nemzetközi egyezmények útján való rendezése kívánatosnak mutatkozott. A külkereskedelmi és vámpolitika már régebben kidomborodott, habár szelleme és irányai idő folytán meg is változnak. Azután jött sorra a közlekedésügy, hogy nemzetközileg rendeztessék. Most újabban a szociális politika haladása bizonyult olyannak, melyet a közös egyetértéssel történő nemzetközi szabályozás nagyon gyorsíthat. Mindezek oly feladatok, melyek a világforgalomban résztvevő összes államok egységes egyezményeit is megtűrik, sőt az ilyenek azoknál a leghatályosabbak. Vannak azokon kívül oly érdekek is, melyek az államok egy-egy csoport-

jára nézve mutatják szükségesnek és lehetségesnek a szabályozó közös eljárást. Lassanként ezek következtében a korábban uralkodó önkény és szeszély helyébe itt is az észszerű szabályszerűségek lépnek, melyekben bizonyos nagy gazdasági törvények érvényesülését láthatni. Ezek árszabályozások másutt, főleg a jogi téren is lehetőknék és előnyösöknek bizonyulván, politikailag is közelebb hozzák a nemzeteket egymáshoz, aminek roppant fontossága kézzelfogható.

Mindez nem a legkisebb mértékben a közlekedés csodás fejlődésének következménye, mely a nemzetgazdaságok egyre megszokottabbá és így nélkülözhetlenebbé váló érintkezése folytán kibontakoztatja a világgazdaságot. Hogy ennek szervesége mennyiben érvényesülhet, azt tudomás alapján ma még természetesen távolról sem lehet megmondani, a jóslások és sejtelmek pedig nem a tudomány körébe valók.

### III. RÉSZ.

#### A nemzetgazdasági eszmék és törekvések történeti vázlata és tömör méltatása,

##### Bevezetés.

A nemzetgazdaságtan oktatása valóban csak úgy pótolhatja a még külön tudományként teljesen ki nem alakult szociológiának tanítását is, ha annál a társadalmi összes jelenségekre és az ezeket tárgyzó szociális ismeretekre folyton tekintettel vagyunk. Erre pedig egyike a legjobb, mert legkevésbé keresett alkalmaknak akkor kínálkozik, midőn az egyes nemzetgazdasági elméletek és intézmények történeti előzményeit és adatait, már csak azok könnyebb felfoghatása érdekében, úgyis nyújtani kell. Eképp azután a nemzetgazdaságtannak mint tudománynak a története sem lesz száraz, mert hiszen, ha röviden is, annak előadásánál a múlt társadalmi egyes korszakbeli állapotainak képe nem mellőzhető, hiszen azok talajából nőttek ki amaz elméletek. Azok előbb a súlyos helyzetek javítására irányult javaslatokból és törvényhozási, kormányzati és közigazgatási rendelkezésekből elvonás útján alakultak. Csak később történt, hogy egyesek meglátták azokban az állapotokban a gazdasági törvényszerűségeket is, s midőn mások a korábban már szabályított gazdasági törvényeket rendszerbe foglalták és eközben kiegészítették, megteremtették magát e tudományt is. Annak fejlődéstörténete ezeknél fogva hozzájárul lényegének megértéséhez is.

Elsősorban ezért, de a már említett második nagy érdek, a szociológiai ismeretek terjesztése kedvéért sem mellőzhető tehát helyesen sehol, ahol nemzetgazdaságtant tanítanak, a nemzetgazdasági eszmék és törvények kialakulásának legalább vázlatos feltüntetése. Ez a történet is azonban, hogy haszná lehessen, a valósághoz híven és egyes részeinek fontosságához mért

arányossággal adandó elő. Ami a további fejlődésre nagy befolyással nem volt s ami maradandó becű tudományos ismereteinket nem, vagy csak igen közvetve bővítette, annak nem tulajdonítandó nagyobb súly, mint aminővel benső értékünkél fogva bírnak.

Igazságérzetem mindig fellázadt az ellen, hogy míg a tudomány alapítói, oszlopos fejlesztői és kiépülésének s tekintélye megteremtésének apostolai csak mellékesen, vagy egyáltalán nem említettnek s nem méltányoltatnak, addig a tévelygést képviselő képzelgők, ábrándos közgazdasági regényírók s politikai pártok agitátorai és az élet által megcáfolt célzatos, egyoldalú, erőszakos szocialista elméletek gyakran nem is eredeti értelmi szerzői és összetákolói mint nagy gondolkozók és az emberiség jótéveői mutattnak be. A jelen munkálatban ezek hatását érdemük szerint én is igyekszem teljes elfogulatlansággal jelezni, de nem mulaszthatom el, hogy arra az égbekiáltó igazságtalanságra és úgy erkölcsileg, mint anyagilag káros hatásra ne figyelmeztessem a magyar nép hivatott nevelőit, mely ezeknek a gyakran csak részben s akaratokon kívüli módon, leginkább csupán negatív hasznos, de túlnyomólag káros befolyású alakoknak igazolatlan dicsőítéséből következnek.

## **1. Állam és társadalom.**

Az ember társas természete megteremtette magának a társaival való együttes élés céljaira szolgáló kisebb és nagyobb szerveket, orgánumokat. Az államot sem a hatalom, hanem az hozta létre, ami a hatalomnak is szülőanyja: az emberek tömegeinek szervezkedő hajlama és kényszerűsége. Egyszerű halmazállapotban az emberek közt mindenkinek harca keletkezik mindenkivel szemben. Már a szélesebbkörű családok, a nemzetségek és a törzsek is szervezkednek, s a hatalmat, mely őket más embercsoportok ellen védeni van hivatva, így teremtik meg. Ez a hatalmi szervezkedés megfelel az illető családok, nemzetségek, törzsek és az azokból alakult népek összes tulajdonosságainak, hajlamainak és hatalmi vágyainak. A békés természetű és békén hagyott nép másként szervezkedik, mint amelynek impulzív ereje és veszélyezett lakóhelye, hazája van. A szervezkedés célja tehát a védelem és támadás célszerű intézése.

A védelem azonban nemcsak kifelé, hanem benn is szükséges az egyesek részére. Az a hatalmi főközeg, mely a benső és külső védelemre mulhatlamil szükséges, de amely a maga hatalmi eszközeivel a védelmet támadás alakjában is rendezheti, sőt a támadást külön is eszközölheti: az állam. Ennek területén s népességén kívül tehát hatalmi szervezetre van először szüksége, hogy a közbiztonságot megóvhassa. Arra csak később jönnek az emberek, hogy az állam emellett a közjólétet is előmozdíthatja, sőt a védelem hatályosítása kedvéért azt elősegíteni köteles is. A védelem azonban nem csupán a személy-, hanem egyszersmind a vagyon- és általában jogbiztonság esetén valóság. Az a szabály, melyhez evégből neki és polgárainak alkalmazkodnia kell: a tárgyi értelemben vett jog, melyből az alanyi értelemben vett jogosítványok keletkeznek, de csak úgy, hogy ezekkel szemben kikényszeríthető köteleességek álljanak.

Midőn valamely államban a hatalmat a régi atyai tekintély elve alapján kezelik, ott a patriarchális államról beszélünk. Ahol a hatalmat az Isten szolgálói a Teremtő kijelentései értelmében gyakorolják, ott teokratikus állam létezik. A régi klasszikus nemzeteknél, a görögöknél és rómaiaknál, az általuk létesített úgynevezett klasszikus államokban, az egyénnek élethivatása nem volt más, mint a köznek s legfőbb szervezetének, az államnak szolgálni. A középkori feudalizmus idejében a fejedelem úgy tekintetett, mint Isten kegyelméből tulajdonosa az ország egész területének, melyből egy-egy darabot az őt katonai erővel támogatni hivatott hűbéruraknak engedett át. Ennek az alap gondolatnak megfelelő volt az egész államnak és hatóságainak szervezete is. Az újkorban a szabadsági eszmék terjedése folytán a fennebb vázolt s csak a joguralmat megteremtő és fenntartó jogállam ideje következett be. Ma pedig a művelt nemzetek a jog- és kultúrállam hatalma alatt élnek, mely a közjóléttel is törődik.

Látható ebből, hogy minden kornak megvan a magáéval rokonszellemű állami szervezete. Vannak már is törekvések, melyek a szocialista államot akarják megteremteni, amely nem csupán, mint a jog- és kultúrállam, a saját közegeivel lehetséges módon támogatná a testi, szellemi és erkölcsi közjólétet, s nem csupán előmozdítaná az egyeseket abban, amit a maguk

egyéni, vagy önként társított erejével elérni nem képesek, hanem helyettök a közjólét alapjait is lerakni s amazt ezen felépíteni és fenntartani is hivatva volna.

Hogy ez minő ábránd, arról meggyőződhetik mindenki, ha egy mai alkotmányosan, jól kormányzott országban a hatalmas állam és az egészséges, életerős társadalom tényleg elkülönült, de egybevágó szerepkörére egy pillantást vet. Az ilyen ország társadalmában oly szerves életműködés észlelhető az állami keretben, mely annak önállóságot ad és még az állam vezetését is biztosítja a társadalom részére. Életerői plasztikus, alkatképző jelleggel bírnak. Sok-sok millió agy dolgozik azon, hogy a mindenféle teendőket minél jobban és minél kevesebb áldozattal végezhessék az emberek. Ott csakugyan áll az, amit Széchenyi váltig hirdetett, hogy „az emberi agy a legnagyobb erő és hatalom”.

Az ilyen állam nem szorult arra, hogy sokkal rosszabban és drágábban lanyha, nem odaadó, talán nem is eléggé hű közegeivel végeztesen számos teendőt, mely neki a dolog természete szerint csak akkor lehet feladata, ha az nagyon szükséges és a polgárok a saját érdekükben azt mégsem teszik meg. Ebből az állapotból, ha élni és haladni akar, a társadalomnak ki kell emelkedni. A szocializmus ellenben ezt az álláspontot általánosítaná, véglegesítené, kiterjesztené főleg a termelés minden körére és így egy hátralékos, túlhaladott állapotot az eszmény magaslatára akar emelni.

Nem ez az ideál. A társadalom eszménye abban áll, ha az emberek túlnyomó többsége a maga körében mindazt megtenné, amit ők sokkal könnyebben, jobban és jutányosabban végezhetnek el, mint az általuk fenntartott legfőbb hatalmi és közjóléti szervezet, az állam.

Annak ügyis marad mind a két téren elég sok és súlyos feladata, melyeknek szintén csak a polgárok minél nagyobb odaadása mellett tehet fokozódó tökéletességgel eleget. Amely társadalomban az ilyen odaadás legalább a nagy többségnél uralkodóvá lett, ott jóval nagyobb léptekkel fog haladni minden, aminek előnyeivel azután a polgárok egyenként is inkább élhetnek. De ezek képesek az államot is célszerűen ellenőrizni s szerkezetét, érdekeiknek megfelelően, mindig átalakítani.



## 2. A nemzetgazdasági eszmék és törekvések az ó- és középkorban.

A megélhetéssel való tervszerű törődés hatása mindig uralkodott az emberek túlnyomó nagy részén és azok testi szervezetére és lelkületére is mindig a legnagyobb, a leginkább alakító befolyást gyakorolta. Emellett az ó- és középkorban csak a vallásnak van még hasonló hatalma a társadalmak felett. Merőben lehetetlennek kellene tartanunk, ha erre vonatkozó feljegyzések és más bizonyítékaink nem volnának is, hogy már a legrégebbi ókorban ne lettek volna közgazdasági eszmék, gondolatok és törekvések. Igaz ugyan, hogy azok nem olyanok, mint a maiak és leginkább valláserkölcsei tanítások- és parancsokkal vegyesen fordulnak elő a szentkönyvekben. Az osztályok sem gazdasági alapon fejlődnek ki, hanem főleg a hódító és meghódított népek szerint különülnek el, az előbbieknél a kellemesebb és úribb, az utóbbiaknak az alacsonyabb, közönségesebb, kellemetlenebb és szolgai munkák jutván osztályrészül. Az ily munkák nagy részét a rabszolgák végzik és azokat a munkákat, mert lekötöttséggel járnak, meg is vetik a szabad emberek, akik magukhoz például az ipart és kereskedelmet nem is tartották méltó foglalkozásnak. A kasztok is eszerint alakultak és a klasszikus világban szintén ezek a nézetek uralkodtak. A görög bölcsek (Sokrates, Plató, Aristoteles), a történetírók (Thukidides, Xenophon) és a közélet emberei a különféle görög köztársaságokban, továbbá a római bölcselek (Cicero, Seneca), a mezőgazdasági írók (Varró, Cato, Columella), a természettudósok (az idősb Plinius) és a jogászok (Gajus, Ulpianus, Papinianus, Paullus) irataiban már nagyon sok oly fejtegetést, megjegyzést, sőt fogalomhatározatot találunk, melyek ma is helyeseknek ismerendők el. De másrészt igen sok téves nézet is foglalhat azokban, köztük olyanok, melyeken ama nagyesszé férfiaknál, akik kijelentették, nem lehet eléggé csodálkozni. Így például Aristoteles, aki Piátóval szemben az egyéni magántulajdont oly fényesen megvédte, aki a tudományok egész hosszú sorának atyja, azt állította, hogy a rabszolgaság intézménye mélyen az emberi természetben gyökeredzik, melyet csak akkor lehetend majd megszüntetni, ha a plektra magától fogja ütni a citerát és a

szövőszék vetelője önmagától fog jární. A környezet, a milieu, ime mennyire befolyásolja az embert. Seneca pedig, aki az emberek egymás közötti egyenlőségét először mondotta ki s a külvilág különböző részeinek egymásra utaltságát is említi, a pénzről úgy vélekedik, hogy az a társadalom mérgét képezi, mert összeveszíti az embereket és a háborúkat is az idézi elő, sőt azt is mondja, hogy a vásárlásokat is fārasztókká teszi.

De azután vannak ez írók munkáiban meglepően helyes nézetek is, úgy, hogy ha ez a mi tudományunk az ő korokban létezettnek nem is mondható, de az épüetkövek azon időben is gyűltek annak megalkotásához. A gazdasági törekvések is sokszor oly alakban jelentkeznek, hogy azok ma is tanulságosak, mert bizonyos jelenségeit korunknak adott körülmények közt természeteseneknek tüntetik fel. A rabszolgázadások és az agrárius mozgalmak, később a „panem et circenses” kiáltás s mindaz, ami vele összefügg, Rómában, a kommunisztikus törekvések Athénében, és több sikerrel más görög államokban, a gyakorlati élet megítélése szempontjából figyelmet érdemelnek napjainkban is. A római jog révén pedig a klasszikus római jogászok felfogása annak elterjedésével és azzal, hogy sok újabbkori jog fejlődésénél alapul szolgált, egészen a mi korunkig folyton hatott a gazdasági életre.

Sok tekintetben ugyanez áll a középkori gazdasági nézetekről és az akkori felfogásokról is. Akkor a keresztény vallás befolyása következtében a rabszolgáság megszűnt, mert a felebaráti szeretettel ellentétben volt. A vagyonsközösségek létesítésére ugyancsak annak hatása alatt törekedtek nem egyszer, de azt, mivel már idejét múlta, huzamosabban sehol sem lehetett fenntartani. A hűbérrendszerrel kapcsolatos sok intézmény, habár módosított alakban, ma is fennáll. Az olasz és a Hansa városokban a pénz- és hitelforgalomnak több intézménye: a bank, a folyószámla, az utalvány, a váltó keletkezik s a pénzforgalomra vonatkozó nézetek tisztulnak.

A scholaszfcikus írók azonban nem viszik előbbre ismereteinket, de a kereszties háborúk után az ókori hajzó népek módjára a tengeri közlekedés és a gyarmatosítás fejlődik.

Különben az ókori mintaképeknek itt-ott zsarnoki befolyása akkor még érezhető. Aquinói Szent Tamás például Aristoteles

nyomán a rabszolgaságot védelmezi. A nemzetgazdaságtan keletkezése ily körülmények közt, midőn a legjobb és legbölcsebb emberek sem voltak képesek meglátni a valót, még távol volt. De ez a kor is mutatott fel oly mozgalmakat, melyek határozottan szocialisztikus jellegűek voltak. Ezeknek felsorolása messze vezetne. Minden nagyobb kézikönyvben feltalálhatók azok. Mint bizonyítékokra, reájuk később hivatkozni lehet.

### **3. Az újkori felfogás kialakulása a nemzetek gazdasági életéről.**

A könyvnyomtatás feltalálása, Amerika fölfedezése és a reformáció új életet teremtettek Európában és általa a világ minden részében. A nagy állandó hadsereg és a fényes udvartartás sok pénzt tett szükségessé a vezető országok államhatalma körében. Erre az áldozatra legképesebb eleinte — a tengerentúli hódítás folytán — a spanyol világbirodalom volt. Azt egykönnyen a hódítások terén követni nem lehetett, de egyes más országokban a készpénzszerezés oly módjait találták meg többféleképp, melyek gyarmatok nélkül is megtöltötték a kincstárakat. Az akkor legforgalomképesebb áruknak, az iparcikkeknek tömegeesebb előállítására és külföldre való kivitele révén nemesérc-bevitelhez jutottak, mely azután megadóztatás útján az illető kincstárba került és ugyanazzal a hatással járt a fejedelmekre nézve, mintha gyarmataik lettek volna.

Ez a rendszer szent áhitattal tekintett hát a készpénzre, melyet nemcsak forgalmi eszközként, hanem az anyagi erő legfőbb biztosítója gyanánt minden javak fölé helyezett. És mert ezt az állami nagy előnyt az ipar és kereskedelem segítségével lehetett megkapni, magát a rendszert is merkantilizmusnak nevezték el.

Ez a gyakorlatilag államhatalmi érdekek nyomása alatt keletkezett rendszer azonban nagyon lényeges hibákban szenvedett, de mint a nemzetgazdasági politika első megjelenése, tényleg igen nagy jelentőséggel bírt.

Ezt a politikát igyekezett azután csakhamar a nyomában keletkezett irodalom is igazolni. És vannak írók, akik a nemzetgazdaságtan létesülését már ebbe az időbe teszik. Az persze

nem volt még kiépült tudomány, de már az ilyenek sok elemével bírt, mert képviselői a gazdasági törvényszerűségeket is, habár helytelen irányban, de tényleg nyomozták.

A pénz nem minden, sőt nem is a legfőbb dolog a nemzetek gazdasági életében. A merkantilisták tehát tévedtek, midőn természetét félreismervén, azt túlbecsülték. Az sem volt helyes, hogy mesterségesen csak egy termelési ágat vélték az állam által minden módon felkarolandónak. Nem is maradt el a visszahatás a mezőgazdasági érdekeltség és az ennek fontosságát felfogó írók köreiből.

Így jött létre a második nemzetgazdasági iskola, amely tudományos kutatásokból először indult ki, mert a merkantilizmus csak gyakorlati, kormányzati rendszer, s irodalma csupán annak tudományos igazolása volt. A második rendszer, mivel a természetre mint termelési tényezőre fektette a fősúlyt, fiziokratizmusnak, természeturalmi gazdasági rendszernek nevezetett el.

Megalkotója Quesnay Ferenc (1694-1774), XV. Lajos francia király orvosa volt. Az általa alapított iskolának legkiválóbb oszlopos tagja: Turgot A. R. T. (1227-1781), két évig mint miniszter, annak elveit az állam kormányzatában is megakarta valósítani. Ezek szerint produktív, termelékeny egyedül a természeti erő s az annak háta mögött álló nyerstermelőosztály. Annak gazdálkodását kell főleg a szabadság biztosítása által előmozdítani, mert, ha a gazda boldogul, jól megy az iparosnak és a kereskedőnek is a dolga. De éppen, mivel szerinte csak a mezőgazdaság produktív termelési ág, az ipar és a kereskedelem meddő, a többi foglalkozási ágak érdekeltjei pedig, ha szükségesek is a társadalomban, egyszerűen kitarottak, mindennél fogva mást, mint csupán a mezőgazdát és a nyerstermelőt nem kell megadóztatni, mert annak terheiből természetes folyamattal, az áthárítás útján, kijut a maga adóterhe majd mindenkinek.

Midőn ezt a felfogást azután átvitték- az életbe is, csaknem lázadás tört ki a mezőgazdák széles köreiből. Kénytelen volt e rendszert az udvar is elejteni, és ennek nyomán az általán megbukottak volt tekinthető.

Tévedései e rendszernek világosan láthatók. Azt épp olyan túlzás és egyoldalúság jellemzi, mint a merkantilizmust. De előnye

efőlött, hogy a gazdasági élet törvényszerűségeire és a nemzetgazdaság szerves mivoltára nyomatékosan először utalt, habár a gazdasági törvények hatályát túlbecsülte is, midőn a természet törvényeivel egyenlő erővel bírónak jelentette ki, és ennek folytán az állami beavatkozásnak teljes mellőzését (*laissez faire, laissez passer*) dogma gyanánt hirdette. A gyakorlati életben megint visszahatás, reakció, állott be erre, mely a felfogások egyoldalúságán segíteni igyekezett, és mintegy előkészítette a talajt arra, hogy a Smithianizmus alakjában a kevésbé aránytalan, jobban megalapozott, nagyban és egészen a valóságnak hasonlíthatatlanul jobban megfelelő tudományos rendszere jöjjön létre a nemzetek gazdasági életének.

A merkantilizmus a termelési tényezők közt az elsőséget, főleg a pénz alakjában, a tőkének, a fiziokratizmus a természeti erőnek adta. Most az úgynevezett klasszikus nemzetgazdasági rendszer, habár az említett tényezők hatályosságát is méltatja, a fősúlyt, legalább tanai formulázásánál, a munkára fekteti. Ez az aránylag nem nagy tévedése később végzetesnek bizonyult.

A Smith Ádám (1723-1790) skót bölcész által igen széleskörű tanulmányozás és eredeti kutatás után több, mint tízévi kizárólagos e célra szentelt előkészület által támogatva megírt rendszere a nemzetgazdaságtannak oly alkotás, mely mindent felölelt magába, ami előtte értékes gondolat ez irányban létezett, és mindennek szilárd alapját rakta le, ami utána mondatott, íratott vagy tétetett a nemzetek gazdasági életére vonatkozólag. E rendszer már eleinte szembeötlő hézagait még a mester korában és néhány évtizeddel később egyesek (Jean Baptiste Say, Malthus Róbert és Ricardo Dávid) kipótolták.

Csaknem háromnegyed századig annak tekintélye feltétlenül uralkodott művelt világszerte. Tanításai főleg Angliában az állami, társadalmi és gazdasági életre döntő befolyást gyakoroltak. De az élet továbbfejlődött. Ez időbe esik a technika óriási haladása is, aminek folytán az egész termelés és forgalom is gyökeresen átalakult és oly tűnemények keletkeztek, melyeket a maguk egész nagyságában és erejében a klasszikus nemzetgazdák okoskodásaik és tantételeik megállapítása közben nem vettek, jórészt talán nem is vehettek még eléggé figyelembe. Ezek a tűnemények a tantételeknek a fejlődő gazdasági élethez jobban

símuló, módosított formulázását kívánták, és meggyőzhették az emberiséget arról, hogy valamint annak életviszonyai folyton változnak, úgy a társadalom életével bármely irányban foglalkozó tudományoknak, tehát a nemzetgazdaságtannak is, megfelelő mértékben és gyorsasággal, szintén változásokon kell keresztülmenni. Az tehát teljesen befejezett tudomány soha sem lehet, nemcsak azért, mert a társadalomnak, valamint a természetnek minden titkait kikutatni a véges emberi elmének tökéletesen alig sikerülhet valaha, és egyes fontos mozzanatokot a kellő számításon is könnyen kívül hagyhat, hanem ezenkívül még azért is, mivel tárgya, a gazdasági élet is, folyton változik. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a nemzetgazdaságtannak szilárd és átalakulásnak kevésbé kitett részei nem Tolnának. Ezek azok a tanításai, melyek az ember alaptermészetével vannak szoros összefüggésben. Itt csak a törvényszerűségek megállapításának javításáról lehet szó.

#### **4. A modern nemzetgazdaságtan.**

A legújabbkori felfogás e tudományról az, hogy élő és már lényegénél fogva szakadatlan haladásra utalt rendszeres ismeretkör. Törvényszerűségei sajátlagos szabályszerűségekből keletkeznek és semmiféle más törvényekkel nem azonosíthatók. Még a többi társadalmi tudományok által megállapítottakkal szemben is mutatnak fel lényeges eltéréseket. Nagy tévedés ennél fogva azoknak és még inkább a természeti törvényeknek hatását nyers analógiák útján posztulálni a nemzetek gazdasági életére.

Csak a gazdálkodásnak alapos megfigyelése, kialakult szerveinek és intézményeinek önálló, beható tanulmányozása, de egyúttal a külvilág és az ember egész összetett valójának számbavétele, s nemcsak az egyén, de a nép lélektanának is kellő méltatása képesítheti az elméleti nemzetgazdát arra, hogy a gazdasági törvényeket az életben jelentkező valósághoz híven szabatosíthassa. Oly feladat ez, mely múlhatatlannak tünteti fel, hogy minden nemzet a maga szempontjából is, a saját lelkületének inegfelelőleg ne csak tanulja, hanem művelje is ezt a tudományt. Annak egyetemes jellege így sem vész el, csak bővül, gazdagszik és mindig teljesebbé válik.

Ez a fölfogás vitte a művelt nemzetek tudósait a gazdasági életnek nagy apparátussal való statisztikai és gazdaságtörténeti beható megfigyelésére világszerte. De az így felgyülemelő anyagnak egyszerű felhalmozása és raktározása nem elegendő. Azokat koronként fel is kell dolgozni. Azért a néha túltengésbe jutott hisztorizmussal szemben az analitikus elméleti értékesítést kívánóknak is igazuk van.

Terem nem engedi, hogy az ily kombinált módon, a klaszszikus nemzetgazdaságtan által nyújtott szilárd alapon óriási terjedelművé és mélységűvé lett mai tudományt részletesebben méltassam. Ezekkel is főleg az volt a célom, hogy kimutassam, mennyi könnyelműség és tudatlanság kell ahhoz, hogy a már több mint másfélszázados, ilyen nagy erővel, egyetemes igyekezettel felhalmozódott ismeretkincs felett, melyben az egyoldalúságok már jórészt ki vannak egyenlítve, képzelgő és célzatos törekvésű írók nyomán a kevésbbé művelt elemek egyszerűen napirendre véljenek térhetni.

Az a gondolat, hogy az emberi természetet alapjában meg lehessen változtatni, képtelen. Pedig azok, akik a mai nemzetgazdaságtan ebből a szempontból kipróbált alapjait el akarják vetni, csak akkor jóhiszeműek és logikusak, ha az ellenkezőt vallják. Ez esetben pedig a lehető legsarkalatosabb tévedésben leledzenek.

A nemzetgazdaságtannak, mint mondám, folyton haladni kell. Tényleg halad is. De ez a haladás csak lassan, a plasztikusán fejlődő gazdasági étellel párhuzamosan mehet és szakadatlanul megy is végbe. Unnék a haladásnak azonban irányt szabni nem lehet, mert oly bölcs ember nincs, aki a jövőt a maga összes vonatkozásaival és követelményeivel már ma ismerhetné.

## **5. Az egyes korszakokban jelentkezett gazdasági és idevágó irodalmi ellenhatások.**

Azok a törekvések és irodalmi okoskodások, melyek egy már műszóvá lett kifejezéssel szociálizmnsnak neveztetnek, nem — mint némelyek gondolják — az ember társas természetének jobban megfelelő állapotokat, hanem a mindenkor létező rend alapjainak felforgatásával a szerves helyett mechanikus, a számtalan változatban jelentkező formák és fokozatok helyett egy-

öntetű és szabályos új társadalmat, melyben az osztó igazság az ő felfogásuk szerint jobban valósul meg, mint ma és az emberek egyenlőségét jobban érvényesítő gazdasági rendszert akarnak teremteni. Ez a fogalomhatározat — véleményem szerint — mindenféle szocialista rendszert felölel és minden olyant, mely csak haladást, ha ez gyökeresebb is, követel, magából teljesen kizár. Aki a társadalmi és gazdasági életet gyökeresen akarja ugyan alakítani, de csak a fejlődés útján és ezért annak létező alapjait elfogadja, bármily merész reformer is, azért még nem szocialista.

Ebben a fogalomhatározatban egyúttal kifejezésre jut az a tapasztalati tény is, hogy minden korszak és minden ország szocializmusa más és más konkrét célra törekszik, mert az alapviszonyok sehol sem teljesen azonosak. Továbbá megengedi annak a ténynek megállapítását is, hogy szocializmus mindig volt, és annak a valószínűségnek hangsúlyozását, hogy szocializmus mindig fog létezni.

Hogy mindig létezett, azt az emberiség egyetemes történelméből tudjuk, és hogy mindig fog bizonyos feltételek mellett jelentkezni, azt az emberi természetből is következtethetjük.

Az első német nemzetgazdasági történelmi iskolának feje, Roscher Vilmos, egyenként felsorolja azokat az előzményeket, melyek rendszerint szocialisztikus mozgalmakat idéznek elő. Ezek a nagy gazdagság és szegénység merev ellentétének uralomra jutása valamely társadalomban. Az, ha a munkát nagyon megosztják valahol. Ha a törvény tisztelete nagyon megrendül. Végre, ha a politikai jogok kiterjesztetnek és ezzel párhuzamosan az általános jólét nem halad.

A szocialisztikus mozgalmak alapját mindig a tömegek elégedetlensége és ezzel kapcsolatos erősebb nyugtalansága képezi. Sok függ tehát ereszből attól, hogy milyen a nép lelkiállapota. A nép lélektana ereszből nagyon figyelembe veendő. A korábbiakkal szemben sokkal jobb állapotba jutott tömegek, ha erősen elégedetlenek, jobban fognak nyugtalanodni és követelőzni, mint azok, melyek valaha és valahol hasonlíthatlanul rosszabb állapotban voltak, de nem elégedetlenkedtek.

Ismerjük a szocializmusnak azokat a nyilvánulásait, melyek az ó-, középkorban és az újkornak végéig jelentkeztek. A rab-



szolga- és parasztlázadások világszerte annak jelei voltak. Ilyen volt az angol chartista-mozgalom is, habár külsőleg politikainak mutatkozik. A legújabb kor szocialista mozgalmai, a jelen termelési, forgalmi, jövedelemmegosztási és fogyasztási viszonyoknak megfelelően, egészen más képet mutatnak, mivel az elégedetlenség okai ma mások, mint voltak különösen a távolibb múltban. A legújabbkori fejlődés csakugyan adott is okot sok panaszra. Sok szenvedés lett a gazdasági viszonyok rohamos átalakulásának a következménye. Ez a szenvedés azután elemi erővel nyilvánkozott meg és orvoslására az akkori nemzetgazdaság nem tudott sem orvosságot, sem gyógymódot ajánlani.

Korunkban a szocializmusnak fennebb felsorolt mind a négy feltétele megvan és így nem csodálható, hogy azok meglétének mértéke szerint többé-kevésbé virulens a szocializmus is. De hogy ezt a mai szocializmust kellőleg méltathassuk, ki kell mutatni helyét a többi szocialista rendszerek között.

Az összes szocialista rendszereknek az a fő jellemző vonásuk van, hogy logikájuk voltaképp ugyanaz minden megnyilatkozásánál. Ezt megláthatjuk, ha rendszereiket lényegük szerint osztályozzuk.

Az első nagy szocialista alakulat a kommunizmus, midőn az már idejét multa. Mert akkor, mikor a családi és törzsi életben az helyén van, még nem szocializmus. A második alakja az, melynél már nem tesznek mindent közössé, de a közösség nagyban és egészben kiterjed a társas élet legtöbb terére. Ezt azonban tüzetesen kell szabályozni. Ugyanis más az a szoros értelemben vett szocializmus akkor, ha az állam, illetve hatóságok útján vezetetik: ez az úgynevezett auktoritárius szocializmus. Más, ha a társadalom egyes szervei, pl. szövetkezetek intézik azt, de az állami feladatok céljaira azért a kormány létezését megengedik. Es más a szocializmus akkor, ha a társadalom önműködését olyan hatályosnak tudja elképzelni, hogy kormányzat nem is szükséges. Ez az anarchizmus. Mindezen szocialista rendszerek legfőbb baját képezi az éppen említett egységes logika menete, mely valamennyit az egyenlősítés lejtőjén, annak legalacsonyabb fokáig, a kommunizmusig csúsztatja, sőt hajtja lefelé. Ezek a rendszerek úgy jelentkeznek, mint az ezen a lejtőn vak) megmaradni akarás, mint a félelem kifejezése a szocializmus logikájától,

melynek, ha szabad folyást engednének nekik, valamennyit magával ragadná a teljes vagyoni és társas életi, meg a családi közösség és így az egyéniség megsemmisítése felé is, mivel már a családi élet különállása is megbuktatja a szocializmust. Ezt annak idején igen bölcsen belátta a maga kommunisztikus államának konstruálásakor Plató is.

Legújabban keletkezett egy olyan, nem is eredeti, szocialista rendszer, melyet tudományosnak csúfolnak, de amely merőben tudománytalan alapokon csak a termelést akarja annak közjelle-güekké tett tényezőivel nagy állami közösségekben folytattatni. Azért kollektivismusnak is nevezik.

A kommunizmussal közös vonása a termelés együttsége, különbsége azzal szemben, hogy a fogyasztás különállását fenn akarná tartani. A szoros értelemben vett szocialista rendszerekkel azonos nála a gazdasági élet mechanikus szabályozásának elve, különbsége velük szemben, hogy semmit sem szabályoz behatóbban. Az tehát voltaképp egy nagy kérdőjel. Pozitívumot, mely bírálatának célpontjait szolgáltatathatná, csak egyoldalúan és felületesen nyújt, nagyobbrészt pedig csak a mai állapotok éles, elítélő, kíméletlen, rosszakarató s épp ezért nyugtalanságot és elégedetlenséget tenyésztő bírálatára szorítkozik. Logikája azonban nem más, mint a szocializmusé egyáltalában.

Ennek a legkevésbé őszinte és becsületes szocialista rendszernek már is igen sok anyagi s erkölcsi kár és pusztulás az eredménye. Ez is auktoritárius jellegű és a munkástömegek részére a többség elvének brutális alkalmazása útján kívánja az államhatalmat megszerezni, hogy kizárólag a testi munka szempontjából szabályozzon rövidlátóan mindent.

Eddig tüzetesen kimutatott alaptévedései azt természetellenes és a haladást lehetetlenné tevő rendszernek mutatták be. Úgynevezett revizionista formája még kevésbé őszinte és a fogalmak összezavarására még inkább számít, mint eredeti alakja. Történeti megállapításai hamisak, következtetései ferdek, ezek eredményei lehetetlen képtelenségek, megvalósíthatatlan ígérgetései lelkiismeretlenek, követelő fellépése terrorisztikus és egész valója mindezeknél fogva ádáz.

De midőn ezt vallom és bebizonyítására bárhol és bárkivel szemben mindig vállalkoztam, nem állítom azt, hogy a

természetes jelenség jellegével bíró szocializmust ily alakban is kicsinyleni, afelett napirendre térni, vagy azt erőszakkal, illetve furfanggal elnyomni kellene, vagy csak lehetne is. A szocializmus a maga mindenkori megjelenésében a ki nem elégtő közállapotok kritikája volt mindig. Az ina is és lesz örökké.

Ebben áll roppant jelentősége. De tartalmának csupán negatív része becses, a pozitív rész csaknem kivétel nélkül használhatatlan, és csak akkor ér valamit, ha előhozása alkalmával a szocializmus kiesett igazi szerepéből, vagyis a létező társadalmi rend alapjára helyezkedett.

Ezen ugyanis minden korban sok és fontos javítani való lesz, és ennek a javító munkának végzésénél irányadóknak kell lenni a szocializmus által nyújtott bírálat tanulságainak. Ezek rendkívül értékesek és megérdemlik, hogy miattuk a szocializmussal a gyakorlat és tudomány is igen behatóan, teljes tárgyilagossággal és a javítás iránti odaadó jóakarattal foglalkozzék. Ez pedig a társadalmi politika útján és eszközeivel lehetséges sikeresen.

## **6. A társadalmi politika és a szociális reformtörekvések.**

A társadalmi politika nevezete mást és mást jelent, ha azt szűkebb, vagy tágabb értelemben vesszük. Az előbbi alatt egyszerűen a munkásügyet kell érteni, az utóbbi pedig mindazoknak az eszmék- és törekvéseknek összességét jelenti, melyek a szintén szerves jellegű társadalom békés és arányos fejlődésére vonatkoznak a maga egészében.

A modern munkáskérdés újabb keletű. Mai alakjában csak azóta létezik, mióta a. kapitalisztikus termelés nagy, különösen technikai munkafelosztással és gépek alkalmazásával történik. Ekkor a munkaadók rendszerint tőkések is lévén, oly vállalatokat létesítettek, melyek folyton nagyobbodtak és öregbedésük mértékével párhuzamosan mindig több és több munkást foglalkoztattak. Azok így rohamosan megszorodván, öntudatra ébredt külön osztályt alkottak, melynek minden érdekközössége mellett a munkaadókkal helyzete ezekkel szemben az úr és szolgálé volt, mert szervezetlenül a tőke uralmi, a munka lekötöttsége és a munkástól való elválaszthatatlan volta folytán pedig szolgálati viszonyt teremt.

A tömegekbe összeverődött ipari, különösen gyári munkások elkezdtek a maguk szervezetlenségében minden fenntartás nélkül versenyezni egymással, és így külön-külön állva, kiszolgáltatottá magukat a munkaadók kegyelmének. Ezek, különösen akkor, midőn túlnyomólag a szintén alacsony sorsból felemelkedett munkaadók ragadták magukhoz a vállalkozást, a reájuk nézve kedvezővé alakult helyzetet nem is késték egyoldalúan, sokszor kegyetlenül kizsákmányozni. A munkások helyzete így tűrhetlenné vált, s megokolt elégedetlenségük eleinte szívreható panaszokban, majd lázadásszerű mozgalmakban nyilvánult. Nemesak azok, akik ez állapotokat szemlélve, jónak látták az így keletkezett nyugtalanságot és elkeseredést szítani, hanem jóakarató ábrándozók, de reális társadalmi politikusok és nemzetgazdák is kimutatták e helyzet tarthatatlan voltát. Kritikájuk, s a munka és tőke benső természetének higgadt s mélyreható vizsgálata meggyőzte a törvényhozókat és kormányférfiakat, valamint a társadalom jóérzésű, értelmes, jobbmodú elemeit is, hogy mivel a munkát nem lehet elválasztani a munkástól, ezt az államnak és társadalomnak egész addig a pontig támogatni kell, míg egyenlő erejű szerződő féllé lehet a munkaadóval. Ekkor azonban a védelem már ne egyoldalú legyen s mind a két fél részére csak annyi támogatás adassék, amennyit a termelés érdekei megkívánnak. De a munkaviszony javítására irányuló törekvés a közvetlenül érdekeltek feladata is, melynek teljesítésére részben szorítani, részben nevelni kell azokat.

Így jött létre kettő. Először oly munkaügyi törvényhozás és közigazgatási rendszer, mely a munkaviszonyban közvetlenül érdekelt feleket képesíti arra, hogy a méltányos és igazságos jövedelemért a sikerre való kilátás mellett békésen küzdhessenek. De ezenfelül a gyengébb elemeket (gyermekek, fiatalok, nők) a munkások erősebb része ellen is meg kellett állandóan védeni. Általában a munkások egyesülésének, szervezkedésének és az érdekeik megóvásáért folytatott mellőzhetetlen küzdelemnek keretei és át nem hágható korlátai is megteremtendők voltak. Azontúl, különösen az államnak, nem szabad még az eredetileg gyengébb munkásosztályt túlzott és balul magyarázott emberbaráti érzellel sem támogatni, vagy pártolni. Ez esetben igen könnyen az történhet meg, hogy terrorizmusok által a

munkások fogják az egyoldalú zsarnokságot gyakorolni. Itt folyton szem előtt tartandó mindaz, amire a nemzetgazdaságtan alaptanai oktatnak bennünket. Ha azok az alaptanok megszívleltenek, akkor a munkásügy rendezésénél s vezetésénél lényegbevágó nagy hibák nem fognak elkövetetni. Az elfogulatlanság, az igazságszeretet és a valónak kultusza, az a három legfőbb követelmény, mely itt soha, semmiben sem mellőzendő.

Ezek befolyása mellett minden közletről vagy távolabbról érdekelt félnek ki lehet mutatni a maga jogkörét és kötelesegeinek természetes mértékét.

Az állam, a társadalom, ennek körén belül az egyházak, a műveltebb és vagyonosabb elemek s a munkaadók és a munkások ilyformán a közvélemény oly nyomása alatt fognak állani, hogy a feladataikkal járó teendők alól nem vonhatják ki magukat. A munkásügyi törvények, a kormányrendeletek, a hatósági intézkedések, a munkások javára szolgáló jóléti intézmények s a munkaadók és munkások szervezkedései így hovatovább, annál inkább meg fognak felelni a maguk rendeltetésének.

Teljes, abszolút béke akkor sem lesz. Az újkori alakulások természetszerű hátrányai akkor is folyton ellensúlyozandók lesznek. De a küzdelem nem lesz ádáz s az érdekek ápolása nem lesz reménytelen. A munkásvédelem és munkásbiztosítás ekkor hatályosabbá válik. A súrlódások békéltetés és munkásbíráskodás útján legnagyobbbrészt elsimulnak s az ultima ráció, a munkásharc a sztrájkok és kizárások alakjában, éppúgy kivételt fognak képezni, mint a diplomácia és nemzetközi egyezmények hatása folytán a háborúk.

Az ember eddigi haladását küzdelmeinek köszönheti. A jövőben sem fog ilyenek nélkül előbbre mehetni. De a küzdelem s a harc és háború közt különbség van. Talán ez sem kerülhető el teljesen. De nagy vívmány, ha az minél ritkábban fordul elő, s erő és erőszak helyett inkább eszének és okosságának segédelmével kíván az emberek mindíg nagyobb része boldogulni.

A részletek tekintetében a munkásügyre nézve is a nemzetgazdasági kézikönyvekre s a nagyon megnőtt és érdekes idevágó irodalomra kell utalnom az érdeklődőket. Azok nemcsak a gyári, hanem a mezőgazdasági munkáskérdés minden mozzanatát is igen szépen és tanulságosan világitják meg. Ott meg fogják

találni a feleletet nagyőri sok oly alapos bírálatra is, melyet a pozitív javaslatokban annyira szegény szocialista irodalom célszerűen gyakorolt. E válaszok a felmerült nagy problémák megoldását még nem jelentik, de határozottan kijelölik ennek az irányát.

A társadalmi politika tágabb értelemben már sokkal szélesebbkörű gondolatok és törekvések keretét szolgáltatja. Itt merül fel mindenekelőtt az a kérdés, hogy miként lehet a társadalmi osztó igazság ma annyira és csaknem mindenkit nyugtalanító kérdését az emberi lehetőség határai között megoldani. Nyugtalanítja azokat, akiknek vesztenivalójuk van és nyugtalanítja az előre törtető s mennél több' hatalmat, befolyást és mennél nagyobb jólétet igénylő, többé-kevésbé elégedetlen elemeket.

Ide tartozik tehát az állami hatalomban, társadalmi tekintélyben és a nemzeti jóvedelemben való részesedés megfelelő mértéke minden osztály, azokon belül pedig minden érdekcsoport s ennek tagjai javára.

Az osztályok ma kétségkívül igen erős küzdelmet, sőt ádáz harcot folytatnak a minél nagyobb enemű részesedésért. Egy bizonyos határig ez a küzdelem jogosult, sőt anélkül nem is volna lehetséges a társadalmi és nemzeti fejlődés. De az nem igaz, hogy ez a küzdelem mindig olyformán létezett, mint manapság. Az ó-, a középkorban s még az újkor nagy része alatt is nem azok a törekvések domináltak, amelyek ma hajtják a népeket és nemzeteket. Csak a vallásos fatalizmus által biztosított kasztrendszerre, a keresztes és általában a vallásháborúkra és a fanatikus mohamedánok dúló hadjáratainak idejére kell gondolnunk, hogy ezt belássuk. Ma azonban kétségkívül az öntudatra ébredt és a többiek által sok hatalmi eszköz birtokába juttatott osztályok gyakran elkeseredett küzdelmének korát éljük. De egy biztató mozzanat ebben a harcban mégis van és ez a nemzeti egyetemlegesség igen nagy horderejének mindhatározottabb felismerésében áll. Nemzet az a népiség, melyet több kisebb állami önállóság mellett az összetartozandóság érzetének sokkal szívósabb kötelékei fűznek össze, mint aminő abban az elemei szétfutásának hajlama vagy ereje. Ennek az összetartozandóságnak rövid neve a nemzeti szolidaritás. Ahol ez az uralkodó

felfogás és érzelem, ott nemzettel van dolgunk, melynek egészét, illetve annak megóvását tartja az elemek többsége a saját élete egyik legfőbb szempontjának is. Ahol ez nincs meg, ott még az egyfajú és egynyelvű embertömegek is csak népiséget képeznek, melyben a társadalom életműködése még nem szerves.

A haladottabb, egészséges népiségek már mind a nemzeti lét stádiumában vannak s azoknál az osztályharcok sem veszélyesek, mert ott van az osztályöntudat felett egy másik hatalmas érzés, mely arra mérséklőleg és módosítólag hat: a nemzeti öntudat. Ez azután képesíti az embereket arra, hogy a saját anyagi, szellemi és erkölcsi érvényesülésök természetes feltételét, a nemzet boldogulását s annak követelményeit gondolkozó elméjük könnyebben felfoghassa.

Az osztályok harca ott csak kivételesen lehet pusztító hatású, mert a többi osztályokban is csakhamar fel fogják ismerni érdektársaikat. Be fogják látni, hogy a nemzetnek nem csupán reájuk és az ő osztályukra, hanem a többiekre és azok arányos fejlődésére és hathatós közreműködésére is szüksége van. Nem becsülnek így kevésre és nem fognak semmibe sem venni egy jogosult érdeket és a nemzet biztonsága és jóléte körül teljesített egy szolgálatot sem. A nemzeti egyetemlegesség igazi átérzése a tömegeket is igazságosabbá teszi a társadalom vezetésére magasb értelmiségük és vagyoni függetlenségük által hivatott osztályok iránt.

Ehhez azonban ezeknél a nemzet iránti fokozottabb kötelességeik felismerése és teljesítése szükséges. De ha ez megvan, akkor nem lesz nehéz az alapjában romlatlan tömegekkel is megértetni, hogy az állam társadalmi politikájának valóban méltányosnak kell lenni; tehát annak sem a politikai jogok osztogatásánál, sem saját gazdasága — t. i. az állami pénzügyek — kezelésénél nem szabad a műveltebb és anyagilag függetlenebb osztályok közreműködési kedvét elvennie. Ez a közreműködés annál fontosabb, mert a társadalmi politikában a főszerep neki int. Mint számtalan feladat, például a szegényügy és közjótékonyosság sem lenne nélküle lélektani alapon helyesen berendezhető és intézhető. Ok vannak hivatva a nemzet egészének magasabb erkölcsi ideálok által vezetett ingyenes vagy anyagiakkal eléggé nem jutalmazható szolgálatokat tenni.

És a felsőbb osztályok s őket a vezetésre leginkább képesítő kiválóbb állásuk megalázását, azok anyagi érdekeinek teljes feláldozását, felsőbbrendű működésük természetes igényeinek tagadását a jogosult demokratikus irányzat sem kívánja. Sőt ennek érdekeivel szintén ellentétben van e követelmények félreismerése, mert a társadalom e vezérei közé az alsóbb osztályok kitűnő elemei is felemelkedhetnek, s ezek közreműködése is csak akkor lehet sikeres, ha az spontán, áldozatkész és odaadó.

Megszívlelendő, hogy a társadalom legjobbjainak vezetése mellett szociális, etikai és lélektani alapon mozgó reformtevékenységnek pedig nem lehet más a célja, mint az, hogy a jelen és közel jövőnek mutatkozó tényleges szükségéi elégíttessenek ki, mert igazi evolúció csak így lehetséges. Nem a forradalmak, hanem az akadálytalan fejlődés viszik előbbre a nemzeteket és a társadalmakat. Jól mondta nemrégiben közéletünk egy kitűnő sége, hogy: „minden forradalom mögött a kutatónak vizsga szeme egy-egy elmulasztott reformot fog fölfedezni”.

A fokozatos, természetes haladás az, ami kívánatos. Az ábrándok és a megismerhetetlen jövendőnek úgyszólván erőszakos anticipálása a politika terén a bünnél is károsabb nagy hiba. Vájjon csak száz évvel ezelőtt tudták-e a legbölcsebbek is, hogy milyen lesz a mai társadalom képe? Mi sem bírhatunk fogalommal a távolibb jövőről. Aki túlmerész követelései által bölcsebb akar lenni, mint az emberiség sorsát ez elől elrejtve intéző hatalom, az olyast arrogál magának, ami nem illeti meg, mert tudni véli azt, amit halandó nem tudhat. Emellett közreműködik abban, hogy az se történjék meg, ami az állam és társadalom által nyújtható minden előnyben tagjainak folyton nagyobb számát mindig teljesebb mértékben részesíteni alkalmas.



## Befejezés.

Csonka lenne ez a munkálat, ha a jelzett és okvetetlenül elvégzendő teendők és a magyar nemzet tanítói kara között fennálló szoros kapcsolatra ezt behatóbban nem figyelmeztetném.

Az öntudatra ébredt osztályok harcát éljük. Ezt nem kis részben az egyes hatalmasabb osztályok korábbi egyoldalúsága és kötelességmulasztásai idézték elő. Ez a harc nem kis részben természetes jelenség, de mind öldöklőbbé fog válni, ha nem mérsékeltetik és a maga jogosult határai közé szoríttatván, a társadalmi osztályok kölcsönhatásává és békés küzdelmévé nem alakítják át. Ez nem más, mint az osztályok közti feszültség mérséklésével a nemzeti egység és összetartozás, a nemzeti szolidaritás érzetének fokozása, Ma pedig már általán elfogadott tétel, hogy a szervezetek betegségeit nem azok tüneteinek, hanem okaik eltávolítása, vagy azok hatásának enyhítése által lehet meggyógyítani.

Ez a munka a múltak nagy mulasztásai után a mai és az utánunk következő nemzedék feladatát képezi. Lehet-e a jelen kor szociális bajain javítólag lényegesen változtatni, ha azok természetét nem ismerjük? Van-e rendesen kedvünk az áldozatteljes cselekvésre és lemondásra, ha azoknak célravezető voltáról nem vagyunk meggyőződve? Ennek a meggyőződésnek pedig alapos tudáson és kellő felfogáson kell felépülni.

Miként vezethessük el azonban az embereket valamely tudáshoz, ha annak sem elemeit és adatait, sem útját, nem mutatjuk meg neki? És miként képesítsük valaminek felfogására embertársainkat, ha az iránt érdeklődést és kellő érzéket nem tudunk kelteni, illetve fejleszteni bennök?

Ahoz tehát, hogy a tanítóképző-intézetek a társadalmi és nemzetgazdasági ismereteknek mennél szélesebb körökben való

terjesztéséhez hathatósabban hozzájárulhassanak, ott először e tárgyak kellő ismerete, másodszer azoknak magasbrendű, szeretetteljes pedagógiai felkarolása szükséges. Mind a kettő a tárgyba való mélyebb elmerülést tételez fel.

Ha az előadó tanárnak az eddig nem is nyújtott élvezetet, meg vagyok róla győződve, hogy az arravalóknál a helyes irányú és mértékű próbálkozás után az rövid időn be fog következni. Mert mi lenne az ép szellemi és erkölcsi érzékű emberre nézve vonzóbb, mint fájának és azon belül saját magának megismerése.

Hiszen bennünket ezen a világon valóban csak az ember érdekel. Emberileg fogunk fel mindent s a külvilág és a nagy mindenség is csak azért tölt el mindenféle vággyal, tudás-szomjival és bámulattal bennünket, mert életünk nagy keretét képezi és feltételeit tartalmazza.

Nemcsak testi, de értelmi és ennek nyomán erkölcsi kibontakozásunk szemlélete is megkapó. És ha soha hasznát nem vesszük is, a mind a hárommal való eredményes foglalkozás megelégedést s végre bizonyos elégteliséget fog kelteni bennünk. Ily szellemben tanulmányozva, a nemzetgazdaságtan és vele kapcsolatban a társadalomtan vagy szociológia sok magasbrendű, fenséges élvezettel kínálkozik.

Ezeknek a társadalmi tudományoknak azonban nemcsak elvont, elméleti, hanem eléggé ki nem emelhető gyakorlati értéke is van. Fel is fogták ezt a műveit nemzetek mindenütt. A szociális tudományos ismeretek minden fő- és a legtöbb szakiskolában világszerte folyton behatóbban, alaposabban és mindig nagyobb apparátussal tanítatnak, minélfogva ma-holnap kora színvonalán álló művelt ember szociális tanultság nélkül nem is lesz elképzelhető. Erre már régebben külön egyetemek, kutató, nagy és gazdagon dotált intézetek is keletkeztek. Az összes főiskolákkal és ilyen szakintézetekkel kapcsolatosan továbbá népszerű tanfolyamok is rendszeresítettek olyanok részére, akik az egyetemekre nem mehettek el és oda később sem járhatnak. Ezeket tudvalevőleg Angliában munkások, Dániában parasztok is látogatják. De mindennek szabály szerint csak a társadalom kisebb része veheti hasznát. A társadalmi élet útvesztője ben ezeknél is nagy az eltévedés veszélye, hanem korántsem olyan,

mint a nemzet legegyszerűbb és legszámosabb fiainál, akik más, mint népiskolát nem látogathatnak. De ezeket az általános iskolakötelezettség folytán most már általán kell látogatniuk. Ennek logikai következménye az ingyenes népoktatás. Emellett azonban létezik még egy más következménye. Az, hogy olyan ismeretekbe avattassanak be, melyek reájuk nézve életérdekűek. Ilyenek kétségkívül az elemi ismeretek. De én láttam már olyan embert nem egyet, aki az írás és olvasás tudása nélkül megélt, sőt, ha jó természetes esze volt, még boldogult is. Ellenben olyat, aki a körülötte levő dolgokat, embereket, ezek társulatait és intézményeit helytelenül, visszásán fogta fel, boldogulni még nem láttam soha. Erre a felfogásra is szoktatni és nevelni kell az embereket. Az tehát szintén elemi követelmény. És minél nehezebb ez ismeretek hasznos birtokába juttatni őket, annál inkább kell az utakat és módokat keresni, melyeken ez a probléma mindinkább megoldhatóvá válik. Erre mindenütt, de különösen szükség van nálunk, ahol annyi mindenféle dolog sokkal nehezebb, mint másutt. Itt a tudásra és a társadalmi erényekre sokkal inkább rá van a nemzet utalva, mint más, szerencsésebb országokban. Pedig ezekben is mindinkább megbecsülik a népiskolát abból a szempontból, hogy a társadalomnak minél több irányban tegyen alapvető szolgálatokat. Csak nem régen olvastam, hogy előkelő érdemes katonai kitűnőségek a ma legjobban haladó két államban, Németországban és Japánban, elmennek a népiskolába, hogy ott mint tanítók huzamosabb ideig rendszeresen oktassanak.

Itt térek ki végre röviden azokra a külön tekintetekre, amelyek főleg a tanítónőképző-intézetben bírnak nagy társadalompolitikai fontossággal. A nőket is mindazokra a feladatokra kell képesekké tenni, melyek emberi mivoltukkal szoros összefüggésben vannak. De a modern feminizmus a maga túlzásaival ugyanabba a hibába esik, mint a szocializmus. Igaz, hogy a feministák programjában is nagyon sok a megszívlelnivaló, de annak szintén negatív haszna, a jelen állapotok kritikája, hasonlíthatatlanul becsesebb, mint harsány hangon hirdetett pozitív javaslatai. A nőnevelésnek nem lehet a feladata az, hogy a nemzeti szolidaritást gyengítse, hanem ellenkezőleg annak a lehető leghathatósabb erősítésére kell törekednie. Ez már önmagában is kizárja azt, hogy a nő akár

a családban, akár a társadalomban másodrangú emberi lénynek, néembernek tekintessék. A nő élethivatása éppoly becses, mint a férfié, de miként szervezete, amaz is sokkal komplikáltabb. Lehetetlen, hogy arra a férfi és a nő rendeltetésének együttes terheit rakjuk. Ezeket el nem bírhatná. A nőt tehát elsősorban a saját hivatására kell nevelni, és csak mellékesen arra is, hogy ennek nem tehetvén eleget, megélhessen.

Egyes nők valamely önálló életpályára különös tehetséggel bírhatnak. Az ilyen tehetségek előtt természetesen nem szabad elzárni az utat, és módot kell adni arra is, hogy a természettől kitűnők tényleg is kiválhassanak. Tudom, hogy mind több nőt utal társadalmunk fejlődésének mai iránya az önálló keresetre. De ennek általánosítása máris oly bajokat idézett fel, melyek világosan mutatják, hogy ez az irányzat nem lehet helyes. Nem kell másra, csak a nagy kulturális központokban máris jelentkező tanult női proletariátusra hivatkozni és arra, hogy az úgynevezett emancipált hölgy a családalapításra és annak szerinte nem elég fennkölt, nem elég nagyszabású teendőire nem való. A nőnek meg kell érteni atyját, fivérét, férjét és fiát, ha ezek magasrendű társadalmi feladatokra vállalkoznak is. Tehát általános és társadalmi műveltségre neki is szüksége van. De a kisebb-nagyobb fórumokon a nő a természet rendelkezésénél fogva vezetni nincsen hivatva. Ellenben arra, amit ott végeznek, a családi nevelés és családi befolyásolás útján igen nagy, számtalan fontos esetben döntő hatást gyakorolhat. Az alsóbb osztályokban némi módosulással szintén így áll a dolog. Azzal, ha az általános nőnevelésnél nem a nők önálló keresetképességének és külön megállhatásának fokozását tűzzük ki célul, hanem a férfival együtt való megélhetésének és a családi teendők minél természetesebb és tökéletesebb végzéséhez szükséges ismereteket öregbítjük és hajlamokat fokozzuk és nemesbítjük a nőkben, sokkal nagyobb jót teszünk velők és a társadalommal, mintha a ferde irányú általános nőnevelés útján mind a kettőnek meghasonlását idézzük elő önmagával. Nem részletezem itt a nemzetgazdaságtan és a szociális ismeretek oktatását e szempontból. Hiszen azok ez elvből önként következnek.

Nálunk már régen megmondta ezt Széchenyi, aki különben fennen hirdette, hogy nagyobb jót nem tehetünk polgár-

társainkkal, mintha rávezetjük őket azokra az utakra, melyeken haladva boldogságuknak önmaguk lehetnek a szerzői. Ez alapon szépen fejtette ki a nők feladatait is a nemzeti élet szempontjából.

A mai társas ember elsődrendű szellemi szükségletei folyton szaporodnak. Az élet egyre nehezebbé és bonyolultabbá válik. Erre a nehezebb és komplikáltabb életre kell tehát képessé tenni az embereket. És pedig annál inkább, mert az ő életképességük nemcsak nekik, de a nemzetnek is hasznára fog válni, melynek midőn szintája így emelkedik, egyúttal arravaló ereje is szakadatlanul fokozódik, hogy tagjainak mindenféle érdekeit folyton teljesebben megóvhassa és hatékonyabban előmozdíthassa.

Ennek a harmóniának szolgálatában a tanítószógot a maga egészében és első sorban a népnek nevelőit minden tekintetben kiváló hely illeti meg.

## TARTALOMJEGYZÉK,

### I. EÉSZ.

#### *A nemzetgazdaságtan alaptanai.*

Bevezetés .....	3
1. Az ember társas természete .....	6
2. Az egyén és társadalom .....	6
3. A társas élet fejlődésének főbb korszakai.....	8
4. A gazdálkodás a társadalmi élet egyik fő megnyilatkozása ...	9
5. A gazdálkodás alakjai .....	13
6. Az emberi és állati szükségek különbsége.....	14
7. A többi nemzetgazdasági alapfogalmak.....	15
8. A termelés.....	IG
9. A forgalom.....	23
10. A jövedelemmegoszlás.....	25
11. A fogyasztás .....	29
12. A népesedéstan .....	33

### II. EÉSZ.

#### *A nemzetgazdaság alkalmazott tanai.*

Bevezetés.....	36
1. A nyerstermelés .....	38
2. Az ipar.....	40
3. Kereskedelem.....	42
4. Az értékforgalom .....	44
5- A közlekedés .....	49
6. Haladás a világgazdaság felé .....	51

## III. RÉSZ.

*A nemzetgazdasági eszmék és törekvései- történeti vázlata és tömör méltatása.*

Bevezetés.....	54
1. Állam és társadalom .....	55
2. A nemzetgazdasági eszmék és törekvések az ó- és középkorban.....	58
3. Az újkori felfogás kialakulása a nemzetek gazdasági életéről.....	00
4. A modern nemzetgazdaságtan.....	63
5. Az egyes korszakokban jelentkezett gazdasági és idevágó irodalmi ellenhatások.....	64
6. A társadalmi politika és a szociális reformtörekvések .....	68
Befejezés .....	74